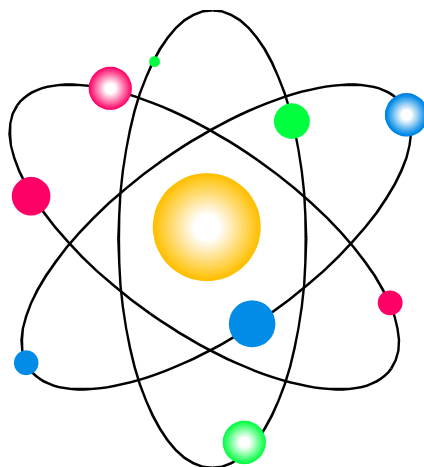


**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA

(o'quv uslubiy qo'llanma)



Buxoro - 2008

Tuzuvchi: kafedra katta o'qituvchisi Sh.Sh.Hafizov

Taqrizchilar: p.f.d.prof. Sh.R.Barotov

p.f.d. A.R.Baxriyev

1 MAVZU. IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

REJA:

1. Ijtimoiy psixologiyaning mavzu baxsi.
2. Ijtimoiy psixologiyaning hozirgi kundagi mavqeyi .
3. Ijtimoiy psixologiyaning ilmiy fan sifatidagi vazifalari.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: O`zbekiston 1997, 328 bet.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent: O`qituvchi nashriyoti 1994 yil.
3. Agoron'yan A.S. Kul'tura povsednevnoy jizni: Sotsial'no prakticheskie aspekti. Toshkent: O`zbekiston 1982, 254bet.
4. Andreeva G. M. Aktual'nie problemi sotsial'noy psixologii. M. IzdMGU. 1998 112 bet.
5. Sotsial'naya psixologiya: Uchebnoe posobie dlya stud. ped. institutov. A. V. Petrovskiy, V. V. Abramenkova, M.E. Zelyonova i drugie. Pod redaktsiey A.V. Petrovqogo . M. pros. 1987 224.
6. Sotsial'naya psixologiya: Istoriya, teoriya, empiricheskie issledova niya. Pod. red E.S. Kuzmina, V.E. Sem'yonova. L: LGU. 1979 yil.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYANING MAVZU BAXSI

Insoniyat jamiyati paydo bo`lib, odamlar hamkorlikda mehnat qilish va yashash ehtiyojini sezgan davrdan boshlab ularda ijtimoiy psixologik tafakkur, ijtimoiy rux paydo bo`lgan. Insoniyatning eng ilg'or vakillari bundan rux qonuniyatlarini o`rganish, uning sirli tomonlarini sharxlashga urinib kelganlar. Lekin ijtimoiy rux qanchalik qadimiy bo`lsa, uning sirlarini o`rganuvchi fan ijtimoiy psixologiya shunchalik navqirondir.

Ijtimoiy psixologiya fan sifatida yaratilgan yili rasman 1908 yil hisoblanib, xuddi ana shu yil ingliz psixologi V. Makdugall "Ijtimoiy psixologiyaga kirish", amerikalik sotsiolog E.Ross esa "Ijtimoiy psixologiya" darsligini chop etdilar. Bu yilda ham psixologning, ham sotsiologning bir soha bo'yicha kitob yozishlarining o`zi ramziy ma`noga ega bo`lib, bu fanning ikki fan oralig'ida psixologiya va sotsiologiya oralig'ida paydo bo`lganligining yana bir isboti bo`lib xizmat kildi. Ya`ni, ijtimoiy psixologiya ikki turdagi qonuniyatlar ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlari bilan ish olib boradi. Shuning uchun bo`lsa kerak, hozirgi kungacha ijtimoiy psixologiyaning mavzu baxsi va u o`rganadigan sohalar borasida turlicha qarashlar va tortishuvlar mavjud.

Taniqli nemis olimlari G. Gibsh va M. Forverglar bu fanning predmetiga quyidagicha ta`rif beradilar: "Odamlar uyushmasi kooperatsiyalar ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning asosidir, uning ob`ekti esa ijtimoiy 5 ta`sir jarayonlari, ularni

uyushishga majbur qiladigan shart-sharoitlar hamda motivlar ijtimoiy psixologiya o'rganishi kerak bo'lgan sohalardir.

Rus sotsiologlari G.P. Predvechniy va Yu.A. Sherkovinlarning "Sotsial psixologiya" kitobida esa uning predmeti "... ob'ektiv borliqning va unda ro'y beradigan hodisalarning psixika tomonidan o'ziga xos tarzda in'ikos etilishidir", deb hisoblaniladi. Bu mualliflar sotsial psixologiyani barcha o'rganish ob'ektlarini sharxlar ekanlar, ko'prok sotsiologik yondashish bilan muammolarni echishga xarakat qilganlar.

Ijtimoiy psixologiyani mavzu baxsini ta'riflashga psixologik yondashuv A.V. Petrovskiy va V.V. Shpalinskiylarning "Jamoaning ijtimoiy psixologiyasi" kitoblarida bayon etilgan. Bu mualliflarning fikricha. "Ijtimoiy psixologiya psixologiya fanining shunday tarmog'iki, u turli uyushgan va uyushmagan guruhdagi odamlarning muloqoti, o'zaro ta'sir va munosabatlaridan kelib chiqadigan psixik hodisalarni o'rganadi".

Shuning uchun ham Galina Andreeva ijtimoiy psixologiyani mavzu baxsi haqidagi xozirgi zamon qarashlarini umumlashtirib, bu o'rinda uch xil yondashish borligini e'tirof etadi. Birinchisi, sotsiologik yondashish bo'lib, uning tarafdorlarining fikricha, ijtimoiy psixologiya asosan ommaviy psixologik jarayonlarni xalqlar psixologiyasi, ommaviy marosimlar, udumlar, rasm-rusmlar, modaning inson ongiga singishi, ijtimoiy xulq-atvorda namoyon bo'lishini o'rganishi kerak (Yu.A. Sherkovin, G.P. Predvechniy, R. Pento, M. Gravitts va boshqalar). Ikkinchi psixologik yondashuv tarafdorlari asosan psixologlar bo'lib, ular asosiy diqqatni shaxsning ijtimoiy psixologiya xislatlariga, uning turli guruhlarda tutgan o'rni, mavqei, ijtimoiy ustanovkalar va xokazolarga qaratmoq lozim, deb hisoblaydilar (A.V. Petrovskiy, B.F. Parigin, A.G. Asmolov, V. Magdugall, T. N'yuyom va boshqalar). Shu bilan birgalikda, xozirda ham sotsiologik, ham psixologik qarashlarni birgalikda mujassamlashtirayotgan olimlar ham borki, ular ham ommaviy jarayonlarni, ham shaxsning shu jarayonlardagi xulq-atvorlari motivlarini o'rganishni yoqlab, tadqiqotlar o'tkazmoqdalar. Masalan V.Myasishev o'zining "Shaxs va nevrozlar" kitobida yozishicha, ijtimoiy psixologiya shaxslararo o'zaro ta'sir jarayonida shaxsda paydo bo'ladigan ruxiy faoliyat xususiyatlarini ham, guruhlarining o'ziga xos psixologiyasini ham, jamiyatda ro'y beradigan jarayonlarning psixologik tomonlarini ham bir vaqtda o'rganishni taklif etadi.

Amerika ijtimoiy psixologiyasida ham ijtimoiy psixologiyani mavzu baxsi borasida uzoq tortishuvlar mavjud bo'lgan. Ularga bu fanning mavzu baxsini sotsiologiya yoki psixologiya fani ichidan qidirish (intradistsiplinar yondashuv) yoki ikkala fan oralig'idan qidirish xollarini ko'zatishimiz mumkin. Lekin bu sohadagi tortishuvlar qanchalik bo'lmasin, baribir, G. M. Andreevaning obrazli iborasiga ko'ra, uning "ota-onasi" sotsiologiya bilan psixologiya ekanligini tan olishi kerak. Bu boradagi aniq fikrni frantsuz olimlari R. Pento va M. Gravittslar ham ta'kidlashgan: "Shu paytgacha shaxs va jamiyat muammolari sohasida ikki xil yondashuv bo'lib kelgan edi: psixologiya inson tabiatini, uning psixikasini, sotsiologiya esa, jamiyat tabiatini, psixikasini o'rganib keldi. Ijtimoiy psixologiya paydo bo'ldiki, u insonning jamiyatda munosabatining psixologik tomonini o'rganmoqda". Umumiy holda, ijtimoiy psixologiya odamlarning jamiyatda birgalikdagi ish faoliyatining natijasida xosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarni tushuntirib beruvchi fandir, deb ta'rif berishimiz mumkin.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYANING HOZIRGI KUNDAGI MAVQYEI

Jamiyat bu insonlar majmuidir. Uning taraqqiyoti va ma'naviy salohiyati ko'p jihatdan ana shu insonlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlarning tabiatiga, ular amalga oshiradigan murakkab ijtimoiy hamkorlik faoliyatining mazmuniga bog'liq. Har bir inson jamiyatda yashar ekan, u unda o'ziga xos o'rin va mustaqil mavqe egallashga intiladi, binobarin, u o'ziga xos intilish, layoqat va faollik namunalarini namoyish qiladi. Insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hamda har bir shaxsning jamiyatdagi o'rne va uning turlicha ijtimoiy munosabatlari tabiatini o'rganuvchi qator ijtimoiy fanlar mavjud bo'lib, ularning orasida ijtimoiy psixologiya alohida o'rin egallaydi.

Ijtimoiy psixologiya juda qadimiy va shuning bilan birga u o'ta navqiron fandir. Uning qadimiyligi insoniyat tarixi, madaniyati va ma'naviyatining qadimiy ildizlari bilan belgilanadi. Ular aslini olib qaraganda, u yoki bu jamiyatda yashagan kishilar o'rtasidagi, ijtimoiy munosabatlarning va tafakkurning xosilasi bilan e'tirof etilsa, u o'z uslubiyoti, predmeti va fanlar tizimida tutgan o'rnining yangiligi insoniyat taraqqiyotining eng yangi davrida shakllanganligi va rivojiga turtki berganligi bilan tavsiflanadi. Darhaqiqat ijtimoiy psixologiyani fan sifatida tan olinishi xususida so'z borar ekan uning rasman e'tirof etilishi 1908 yil deyiladi. Umumiy holda, hozirgi kunda ijtimoiy psixologiya predmetini quyidagicha ta'riflash mumkin: ijtimoiy psixologiya odamlarning jamiyatda hamkorlikdagi ish faoliyatlari jarayoni davomida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, g'oyalar, his-tuyg'ular, kechinmalar, turli hulq-atvor shakllarini tushuntirib beruvchi fandir. Demak, har bir shaxsning jamiyatda yashashi, uning ijtimoiy normalariga rioya qilgan holda o'ziga o'xshash shaxslar bilan o'rnatadigan murakkab o'zaro munosabatlari va ularning ta'sirida hosil bo'ladigan hodisalarning psixologik tabiatini va qonuniyatlarini tushuntirib berish ijtimoiy psixologiyani muhim tomonidir. Bundan kelib chiqadigan umumiy ta'riflarga, ijtimoiy psixologiya, ijtimoiy muloqotning murakkab shakl va mexanizmlarini o'rganuvchi fandir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining IX sessiyasida Respublika Prezidenti I.A. Karimov oliy ta'limni isloh qilishda va malakali kadrlarni tayyorlashda ijtimoiy psixologiyani fan sifatida alohida o'rne borligiga jamoatchilik diqqatini qaratdi. Darhaqiqat, etuk kadr bo'lish uchun shaxs nafaqat o'z iqtidori, bilimi va saviyasini oshirishi zarur, balki jamiyatda turlicha ijtimoiy munosabatlar tizimiga tayyor bo'lmogi, ijtimoiy faoliyatni boshqarishning ilmiy qonuniyatlari va qoidalarini mukammal egallamog'i zarur. Boshqaruv, marketing va menejment sohalarida. ayniqsa, inson omili va uni boshqarishning psixologik tizimini bilishi jamiyatda sog'lom insoniy munosabatlarni shakllantirish orqali uni kamol toptirish yo'lidir. Shuning uchun bugungi kunda yurtboshimiz ta'kidlaganidek, ijtimoiy psixologiya va umuman, ijtimoiy faoliyat bilan shugullanuvchi fanlarning asosiy vazifasi barkamol avlod tarbiyasini ta'minlovchi barcha ma'naviy, ruhiy va insoniy munosabatlar mohiyatini tahlil qilish, ularni boshqarishning eng samarali usullarini xayotga tatbiq etishdir. Bu o'rinda, ayniqsa ijtimoiy tafakkurning, yangicha dunyoqarash va munosabatlarning shakllanishini, insonning o'ziga va o'zgalarga ta'sir etishning mexanizmlarini o'rganish eng dolzarb

masalalardandir.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYANING ILMIY FAN SIFATIDAGI VAZIFALARI

Ijtimoiy psixologiya, ijtimoiy jarayonlar, jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga aloqador psixik hodisalarni o'rgangani uchun ham bevosita davrga bog'liqdir. Shuning uchun ham taniqli frantsuz olimi Serj Maskovisi: "Ijtimoiy psixologiyaning vazifalarini bevosita jamiyat belgilaydi", deb yozgan edi. Demak, fan sifatida ijtimoiy psixologiyaning oldida turgan vazifalari, muammolari bevosita jamiyatdan kelib chiqadi. Ayniqsa, hozirgi Respublikamiz mustaqil bo'lib, jamiyatimizda keskin ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berayotgan pallada ijtimoiy psixologik darajada hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar har qachongidan ham muhim bo'lib turibdi. Bugungi kunimizda ijtimoiy psixologiya uchun muhim dolzarb bo'lmagan muammoning o'zi yo'qligini isbot qilinmoqda. Bu narsa ishlab chiqarishni boshqarishga ham, yangicha bozor iqtisodiyoti sharoitida odamlar o'rtasidagi munosabatlar, ular tafakkurini, tasavvurlarini o'zgarishiga ham, yangi insonni tarbiyalash sohasiga ham taalluqlidir.

Ijtimoiy psixologiyaning vazifalaridan kelib chiqib, uning baxs mavzuini o'z ichiga olgan sohalar yoki ob'ektlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin

1.Kichik guruhlar va jamoalar psixologiyasi.

Bu sohadagi tadqiqot ob'ektlariga odamlarni guruhda va yakka holdagi hulq-atvorlarini o'rganish, kichik guruhlarining psixologik tuzilishi ularda ro'y beradigan dinamik jarayonlar (uyushqoqlik, o'zaro moslik va hokazolar); guruhlardagi peshqadamlik va boshqarish psixologiyasi; konformizm hodisasi; jamoalarning shakllanish shartlari, turli guruhlararo munosabatlar. Guruhlardagi kishilar o'rtasida o'zaro muloqot, o'zaro bir-biriga ta'sir usullari, odamlarni samarali muloqotga o'rgatish ham guruhlar ijtimoiy psixologiyasining muhim vazifasi xi soblanadi.

Ushbu sohani o'rganish tufayli ajralib chiqqan tadbqiqiy fan sohalariga ishlab chiqarish ijtimoiy psixologiyasi va boshqarish psixologiyasi kiradi.

2. Shaxsni ijtimoiy psixologik o'rganish. Shaxs ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning ob'ekti sifatida qaralganda, avvalo uning hulq-atvori, ijtimoiy motivlari, uning yo'nalishlari, hulq-atvor normalari, shaxsning jamiyatda turli ijtimoiy rollari, mavqeyi, ijtimoiy qo'shilish omillari sotsiallasuvi; shaxsning o'z-o'ziga bahosi, munosabati, hurmati hamda ijtimoiy, tarixiy va madaniy shart-sharoitlarning shaxs ongiga ta'siri, shaxs tiplari o'rganiladi.

3.Ommaviy ijtimoiy psixologik hodisalar. Ijtimoiy psixologiyaga ommaviy hodisalar deganda turli kishilar guruhiga shaxslararo munosabatlar va o'zaro ta'sir jarayonlari; milliy etnopsixologiya hamda sinflar psixologiyasi muammolari; milliy madaniyat, urf-odatlar, an'analar, udumlar, aqidalarning shaxs shakllanishidagi roli, olomon psixologiyasiga oid psixologik qonuniyatlar: turli guruhlarda odamlarning bir-birini idrok qilishlari va tushunishlari, o'zaro ta'sir masalalari tushuniladi. Hozirgi murakkab ijtimoiy hodisalar sharoitida ommaviy ijtimoiy psixologik qonuniyatlarni

bilishning hamda ularni boshqarishning ahamiyati benihoyat kattadir.

4.Oila ijtimoiy psixologiyaning o`rganish ob`ekti sifatida.

Bu erda oilaga xos psixologik jarayonlar oila a`zolarining bir-birlariga munosabatlari, nikohdagi o`zaro moslik masalalari, oilaviy mojarolarning psixologik omillari, oilada bola tarbiyasining ijtimoiy-psixologik metodlari o`rganiladi.

5 Ijtimoiy tasavvurlar ijtimoiy psixologiyaning o`rganish ob`ektidir.

Ijtimoiy tasavvurlar shaxslararo munosabatlar tizimida shakllanib, ular shaxs hulq-atvorini turli ijtimoiy vaziyatlarni boshqarib turuvchi muhim psixologik mexanizmdir. Ular individual va ijtimoiy ong o`rtasidagi o`ziga xos psixologik ko`prik bo`lib, bizning kundalik xayot tarzimiz, ob`ektiv borliqni tushunish va anglashning muhim vositasidir. Har bir shaxsdagi ijtimoiy tasavvurlarni bir necha kategoriyalarga bo`lish mumkin, turli ijtimoiy guruhlar haqidagi tasavvurlar, din va boshqa konfessiyalar haqidagi tasavvurlar; fan va ilmiy tushuncha haqidagi tasavvurlar; shaxsni bevosita o`rab turgan ijtimoiy muhit oila, oilaviy rollar, hulq-atvor normalari, etika haqidagi tasavvurlar; madaniyat va madaniy qadriyatlar; nihoyat, shaxsning o`z "Meni" haqidagi obrazlar tizimi. Ijtimoiy psixolog qanday ilmiy tadqiqot olib bormasin, u albatta ijtimoiy tasavvurlarning biror sohasiga murojaat qiladi.

Ijtimoiy tasavvurlarni o`rganish va tarixiga murojaat qilib, shuni ta`kidlash mumkinki, bu kontsepsiya Frantsiya psixologik maktabiga taalluqlidir. Uning asoschisi Emil Dyurkgeym bo`lib, u o`zining sotsiologik qarashlari tizimida ijtimoiy tasavvurlarni "ijtimoiy fakt" yoki obrazlar tarzida talqin etgan. Uning keyingi izdoshlari bo`lgan Frantsuz olimlari S. Moskovisi, D. Jadel, Kodol, Arbik, V. Duaz, MJ. Shombar de Lov va boshqa tasavvurlarning ijtimoiy tabiati, ularning xayotdagi o`rni, ahamiyati, tuzilishi va o`zgarishi masalasida qator ilmiy tadqiqot ishlarni amalga oshirib, ijtimoiy tasavvurlar haqida o`ziga xos nazariyalar yaratdilar.

2MAVZU. IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA FANINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

REJA:

- 1.Antik davr mutafakkirlari ishlarida ijtimoiy psixologik ta`li motlarining rivojlanishi.
- 2.Ijtimoiy psixologiyaning uch nazariy manbai.
- 3.Ijtimoiy psixologiyaning eksperimental fan sifatida rivojlanishi.
- 4.Ijtimoiy psixologiyaning Rusiya va Sobiq Ittifoqda rivojlanishi.
- 5.O`zbekistonda ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning o`rni va istiqbollari.

ADABIYOTLAR:

- 1.Karimov I A. O`zbekiston XX1 asr bo`sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: O`zbekiston 1997 yil.
- 2.Karimov I. A. Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent. 1997 yil.
3. Agaronyan A. S. Kul'tura povsednevnoy jizni: Sotsial'no

prakticheskie aspekti. Tashkent: O'zbekistan, 1982

4.Andreeva G. M. Aktual'nie problemi sotsial'noy psixologii. M: Izdvo MGU 1998

5.Johnson D. W, Johnson F. P. joining together: Group the opu and group skills. (N. G), 1982

6.Moede W. Experimentell massenpsychologie. Leipzig. 1920.

ANTI-K DAVR MUTAFAKKIRLARI ISHLARIDA IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TA'LIMOTLARINING RIVOJLANISHI

Ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida rivojlanish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, uning jamiyatning tarixiy rivojlanishi bilan bog'lik tarzda rivojlanganligining, ilmiy jihatdan esa, falsafiy qarashlar ta'sirida bo'lib, sof ijtimoiy psixologik nazariyalarning juda oz sonli bo'lganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ijtimoiy psixologiyaning mustaqil fan bo'lib ajralishiga sabab bo'lgan ijtimoiy va ilmiy asoslar. Insoniyat tarixini o'rganar ekanmiz mutafakkirlar, olimlar, allomalar ijtimoiy psixologik hodisalar bilan juda qiziqqanliklarining guvohi bo'lamiz. Lekin ular bu hodisalarni o'z davri ruxida, o'z nazariy va ijtimoiy qarashlari, hattoki, turli oqimlar orasida tushunishga uringanlar. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida taraqqiyotini o'rganish uchun ijtimoiy psixologik muammolar yoritilgan asar yoki kashfiyotchining yashagan davri, uning siyosiy qarashlari, jamiyatning taraqqiyot xususiyatlarini ham o'rganish lozim. Ilmiy manbalar ijtimoiy psixologiyaning davlat va huquq nazariyasi, siyosiy iqtisod, etika, falsafa fanlarining rivojlanishi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ayniqsa, fan taraqqiyotiga falsafa fani o'zining sezilarli ulushini qo'shgan. Shuning uchun ham amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy psixologik g'oyalarning yaratilishi va rivojlanishi falsafa bilan, uning ko'zga ko'ringan arboblardan hisoblangan Platon nomi bilan boglik deb yozgan edi.

Platon o'zining "Davlat" va "Qonunlar" deb atalgan dialoglarida shaxsning jamiyat bilan aloqalari masalasiga to'xtalib, jamiyat individga nisbatan o'zgarmas bir birlikki, uning taraqqiyoti jamiyat rivojlanishi qonunlarga bo'ysunadi, degan fikrni himoya qilgan. Unga qarama-qarshi fikrni Arastu bayon etib, individni barcha ijtimoiy o'zgarishlarning sababchisi. chunki unda bunga imkon beruvchi psixologik tizimlar bor, deb yozadi. Ya'ni, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabat masalasi Platonda jamiyat foydasiga hal bo'lgan bo'lsa. Arastuda bu narsa shaxs foydasiga echilgan. Ulardan keyingi yangi davr faylasuflarini Gobbs Gil'vetsiy, Lokk, Russo, Gegel', Makiavelli. Sharq faylasuflaridan Beruniy, Farobiyalar ham barcha asarlarida shaxs va jamiyat qarama-qarshiliklarini ilmiy asosda sharxlashga urindilar, lekin xech qaysisi bu muammoni ijtimoiy psixologik muammo darajasiga ko'tara olmadi.

XIX asrning o'rtalariga kelib, kapitalistik munosabatlarning keskinlashuvi, turli davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarnng tobora o'sib borishi, turli halqlarning bir mamlakatdan ikkinchisiga ko'chish imigratsiya munosabati bilan qator ijtimoiy fanlar rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar paydo bo'ldi. Ayniqsa, tilshunoslik, antropologiya, etnografiya, arxiologiya, huquqshunoslik va boshqa fanlar shakllanib, rivojlandi. Masalan, ingliz olimi E.Teylor ibtidoiy jamoa tuzumidagi madaniyatni to'liq

o'rganib chiqdi; amerikalik etnograf L.Morgan xindular turmush tarzini tahlil qilib chiqdi, frantsuz olimi Levi Bryul' esa ibtidoiy odam tafakkuri xususiyatlarini o'rganar ekanlar, ular u yoki bu etnik milliy, guruhning psixologiyasini, ularga madaniy-maishiy muhitning ta'sirini o'rganishga majbur bo'lishdi. Ya'ni ular alohida individ u yoki bu yo'llar vakili psixologiyasi ijtimoiy jarayonlar bilan nechog'li bog'liq ekanligini nazariy jihatdan isbot qildilar.

Ayni shu davrda psixologiya fani ham ancha oyoqqa turgan mustaqil fanga aylandi. Lekin u atomistik, ya'ni alohida individ psixologiyasigina o'rganadigan fan bo'lib, u odamlarni o'zaro muloqoti jarayonida ularda ro'y beradigan sirli o'zgarishlarga e'tiborini endi qaratayotgan edi. Ayniqsa, patopsixologiya, pedagogik psixologiya sohalariga individ bilan boshka individlar munosabati masalasini chetlab o'tish mumkin bo'lmay qoldi.

Lekin ijtimoiy psixologiyani ilmiy manbalari sohasida sotsiologiya fanining xizmatini kursatib utmay bo'lmaydi. Sotsiologiyaning asoschilari hisoblangan Opost Qont. Gerbert Spyonser va boshkalar, masalan, jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarni o'rganish uchun albatta, o'ziga xos, ayrim psixologik xolatlarni o'rganmok lozim, degan fikrni kat'iy turib isbot kildilar. Ular xar bir ijtimoiy vokea da ruxiy hodisalar borligini isbot kilishga urindilar. Masalan, frantso'z sotsiologi G. Tard xar bir individda "Ijtimoiy fakt" boriligini, bu narsa uning miya doirasidagina emas, balki bir kancha miyalar aloqasi tufayli mavjuddir, deb hisoblaydi. Ijtimoiy hulq-atvor modeli, uning fikricha doimo individlararo munosabatni o'z ichiga olib, bunda bir individ boshka individga doimo taklid kiladi, shuning uchun ham shaxsni o'rganish boshka shaxslarni inqor kilmasligini talab kiladi. SHunday kilib, sotsiologiyada psixologik yo'nalish paydo bo'ldi. Tarddan keyin L. Uord, F. Giddings va boshkalar ijtimoiylik qonunlarini jamoa ruxiy xolati bilan o'zviy ravishda o'rgana boshladilar. Ularning fikricha, ijtimoiy fakt bu ijtimoiy akl, tafakkur bo'lib, u "Jamiyat psixologiyasi" yoki sotsiologiyaning baxs mavzusidir.

Shunday kilib, yuqorida kayd kilingan ilmiyfalsafiy ijtimoiy manbalar, shartsharoitlar tufayli ijtimoiy psixologik goyalar shakllanib bordya. Bu karashlar sof psixologiyaga ham uxshamagan, sotsiologiya doirasidan chikib ketadigan aloxida fan ijtimoiy psixologiyaning paydo bo'lishi uch rolini uynaydi.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYANING UCH NAZARIY MANBAI

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida fanda uch nazariya paydo bo'ldiki, ular xakli ravishda ijtimoiy psixologiyani mustakil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga o'zlarining munosib hissalarini kushdilar. Bu uch nazariyani birlashtirib to'rgan shu narsa ediki, ularning xar biri mustakil tarzda shaxs bilan jamiyat munosabatini ilmiy asoslar bilan tushuntirishni izlanishlarni asosiy psixologiyasi, omma psixologiyasi va ijtimoiy hulq-atvorning instinktlari nazariyalaridir.

Xalklar psixologiyasi ijtimoiy psixologik nazariya sifatida XIX asrning urtalarida Germaniyada shakllandi. Undagi asosiy nazariya fikr shundan iborat ediki, ayrim individlardan yuqori turadigan rux mavjud bo'lib, bu rux o'zidan ham yuqori turadigan

ilmiy yaxlitlikka buysunadi. Bu iloxiy yaxlitlik xalk yoki millatdir. Ayrim individlar ana shu yaxlitliklarning bo`laklari bo`lib, ular shu ruxga buysunadilar. YA`ni, shaxs bilan jamiyat urtasidagi karamakarshilik muammosi jamiyat foydasiga xal kilinadi. Xalklar psixologiyasining tarixymafkuraviy asosi bo`lib Gegel` falsafasi va nemis romantizm xizmat kilgan, deyish mumkin. CHunki Gegeldagi "individdan yuqori turuvchi rux" goyasi xalklar psixologiyasi jonkuyarlari tomonidan tulaligicha kabo`l kilindi.

"Xalklar psixologiyasi" iborasi birinchi marta faylasuf M. Latsarus (18241903) hamda tilshunos G. SHteyental` (18331893) asarlarida ishlatildi Ular birgalikda chop etgan "Xalklar psixologiyasi to`g`risida kirish so`zi" kitobida shunday fikrlarni ilgari suradilar: "Tarixni yurgizuvchi asosiy kuch bu xalk yoki shu" yaxlitlikning ruxi bo`lib, bu rux san`atda, dinda, tilda, afsonalarda, an`analarda o`z aksini topadi. Individning ongi ushbu yaxlitlikning maxsuli bo`lib, ularning yigindisi o`z navbatida xalk ongini tashkil etadi. Xalklar psixologiyasining vazifasi xalk ruxi moxiyatini o`rganish, xalk ruxiyati qonunlarini ochish, xalk psixologiyasiga oid bo`lgan o`ziga xos xususiyatlarning paydo bo`lishi va yo`qotishini tushuntirib berishdir". Usha kitobda mualliflar shaxs bitan jamiyat munosabati xususida kuyidagi muloxazalarni bayon etadilar: odam o`z moxiyati jixatidan ijtimoiy mavjudot bo`lib, u jamiyat xaeti bilan o`zviy boglik, chunki u o`ziga uxshashlarga karab rivojlanadi boshkalarga taklid kllib xarakat kiladi va ular tadbikidan qochadi. Xalklar psixologiyasining asoschilari fakat nazariy muloxazalar yuritish bilan cheklanadilar, chunki ularda o`z fikrlarini isbot kilish uchun tadqiqot ishlari yo`k edi.

"Psixologiyaning otasi hisoblangan Vel`gelm Vundt esa xuddi ana shu tadqiqotga asoslangan ma`lumotlar tuplashga o`z diqqatini karatdi. U o`zining "Inson va xayvon ruxi haqida lektsiyalar"i (1863y) va 1900 yilda bosmadan chikkan un tomli "Xalklar psixologiyasi" asarlarida asosan o`zi tuplagan empirik ma`lumotlar asosida xalklar psixologiyasiga bagishlagan fikrlari tizimini bayon etdi. Uning fan oldidagi xizmati shundan iborat ediki, empirik ma`lumotlar tuplash usullari, tuplangan manbalarni sharxlash borasida bebaxo bilimlar tupladi. Uning fikricha, psixologiya fani ikki kismdan iborat: fiziologik psixologiya va xalklar psixologiyasi. Fiziologik psixologiya inson ruxiyatini o`rganuvchi eksperimental fan bo`lib, oliy psixik jarayonlar tafakkur va nutkdai tashkari barcha narsalar eksperiment usulda tatkik etish mumkin. eksperiment usulda o`rganib bo`lmaydigan barcha oliy rux xolatlarini xalklar psixologiyasi o`rganadi, chunki undagi o`rganish usullari o`ziga xosdir U madaniy maxsullar hisoblangan til, afsonalar, odatlar, san`at asarlari, inson tafakkurining murakkab tomonlarini ochib beradi.

To`g`ri, Vundning psixologiya fani oldidagi xizmatlari, uning xalklar psixologiyasiga oid ma`lumotlari xozirgi kungacha ham o`z kimmagini yo`qotgani yo`k. Lekin, uning yagona kamchiligi shu ediki, uning karashlari idealistik asosda bo`lgan, yana u individ bilan jamiyat urtasidagi murakkab dialektik munosabatini idealistik asosda turib xal kilgan va jamiyatning rolini absolyut tushunib, shaxsning tarixini yaragishdagi, ijtimoiy jarayonlardagi faol urnini kura bilmagan. Uning izdoshlari russiyalik A. Potebni, nemis olimi

individual psixologiyasidan fark kiladi, shuning uchun ham maxsus fan kerakki, u o`ziga xos usullar erdamida shaxs va jamiyat munosabatlari qonunlarini ochib berishi lozim. Xuddi ana shu xulosalar ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida shakllanishiga ilmiy asos bo`ldi.

Omnia psixologiyasi paydo bo'lishiga tarixiy asos ishchilar sinfining paydo bo'lishi va Evropada ishchilar xarakatining ommaviy tus olishi bo'ldi. Ya'ni, XIX asrning ikkinchi yarmida ishchilar xarakati shunday kyong tus oldiki, tartibsiz xarakatlar darajasiga kutarildi. Shuning uchun ham shu xarakatlarning qonunlarini bilish, ularni boshqarish usullarni o'ylab topish zarur edi.

Ommaviy hodisalarni o'rganish natijasida 1890 yilda Gabriel Tardning "Taklid kilish qonunlari" deb atalgan birinchi kitobi chikdi. Tard Frantsiyada ro'y beraetgan ommaviy hodisalarni shu hodisalarda ishtirok etaetganlarning hulq-atvorlarini taklid kilish orkali tushuntiradi. Bu xarakatlar irratsional (ya'ni aklning ishtirokisiz) tabiatga ega bo'lib, xar bir individ ommaga kushilgan zaxoti uiga taklid kilishga tayyorlik instinkti ustun bo'lib qoladi. Italiyalik xukushunos S. Sigeli va frantso'z olimi G. Lebon ham Tard ishlarini ma'kullab uning nazariyasini faktik materiallar bilan boyitdilar.

1895 yilda bosilib chikkan Sigelining "Omnia psixologiyasi" kitoblarida asosiy goya shundan iborat ediki, ommaviy xarakatlarda shaxsning o'z hulq-atvorlarini ongli va akl bilan boshqarish qobiliyati yo'qoladi. Bunday xollarda hissietlar ustun keladi, ayniksa, affekt xolatlar shuning uchun ham affekt xolatiga ro'y beraetgan jinoyatga aybni yumshatuvchi xolat sabab bo'lgan, deb karash odatli bo'ladi. Bu karashlari tufayli Sigeli Italiyaning qonuniga maxsus modda kiritishga ham erishdi.

Sotsiolog Lebon esa asosan o'z dikkatini ommani elitaga jamiyatdan yuqori turuvchi tanlangan guruhlariga karshi kuyishga karatadi. U ommaning ayrim xollarida, ayniksa biror hodisa ro'y berganda "kizikqonlik" xususiyati ustun turishi xakila ezadi. Uning fikricha, bir kancha odamlarning bu erda tuplanishi ommani xosil kiladi za bu odamlar kim bo'lishidan kat'iy nazar olimmi yoki oddiy insonmi, shu zaxotiek ko'zatuvchanlik va ziyraklikni yo'qotadi. Chunki bu xolatda ular xolatini instinktlar va hissietlar boshkaradi. Lebon shaxsning omnia xolatidagi belgilariga tuxtalib kuyidagilarni ajratadi:

1.Shaxsiy sifatlarning yo'qolishi. Boshka odamlar ta'sirida individ o'ziga xos sifatlarni yo'qotish, buning urniga inpul'siv instinktiv xarakatlarni amalga oshirishi mumkin.

2.Hissietlarga uta beriluvchanlik. Ommada akl, tafakkur, hissiet, instinktlarga o'z urnini bushatadi. Shuning uchun ham ommaning ta'sirchanligi uta oshib ketadi.

3.Aqliy sifatlarning yo'qolishi. Ommaning "akli" uni tashkil etuvchilar aklidan ancha past bo'ladi. Shuning uchun ham ommaning tazyikiga uchra maslik uchun xar bir kishi aklan muloxaza yuritishdan bosh tortishi, munozaradan qochishi lozim.

4. Shaxsiy mas'uliyatning yo'qolishi. Ommaga kushilib qolgan shaxs shunchalik hissietlarga berilib ketishi mumkinki, u o'z xarakatlarini nazorat kilish, o'z ishiga mas'uliyatni esidan chikaradi. Yakka holda sodir kila olmaydigan ishini. u ommaga kushilib kilib kuyishi mumkin.

Yuqorida sanab utilgan ommaning belgilari ernesto Grassi tomonidan nemis entsiklopediyasiga ham kiritilgan.

Shunday kilib, omnia tartibsiz, u mustakil ravishda tartib urnatish qobiliyatiga ega emas. Shuning uchun ham unga doimo "doxiy" kerak, doxiylar elita tashkaridan kelib omnia urtasida tartib urnatishi mumkin. Bu fikrlarning mafkuraviy ma'nosi tushunarli,

chunki omma deganda, ular ishchilar sinfini, doxiylar deganda esa, burjuaziyaning nazarda toʻtishgan. Demak, shaxs va jamiyat ziddiyatlari masalasi omma psixologiyasi tarafdorlari nazariyasi ayrim shaxslar doxiylar foydasiga xal kilindi. Lekin bu nazariya, nima uchun ommaviy hodisalarda ommaning oʻzidan chikib qoladigan liderlar, ommaning baʼzan tashkaridan xech kimni tan olmay qolishi masalalariga umuman javob topa olmadi, chunki ularning ham fikrlarida koʻprok idealizmga moyillik sezilib turardi.

Ijtimoiy hulq-atvor instinktlari nazariyasi XX asrning boshida Angliyada shakllandi. Uning asoschisi ingliz psixologi Uilʼyam Magdugall boʻlib, u oʻzining 1908 yilda ezgan "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" kitobidagi inson hulq-atvorining motivi yoki uni xarakatga keltiruvchi kuch instinklardir deb ezgan. Keyinchalik u instinkt tushunchasi bilan birga laekat, intilish iboralarini ham ishlata boshladi. Uning fikricha, hulq-atvorni taʼminlovchi narsa tugma, psixofiziologik tayyorgarlik xolati boʻlib, u nasldannaslgaga oʻzatiladi. Magdugall barcha xarakatlarni refleksiv holda tushuntirishga intilib, refleksiv eyga xos boʻlgan barcha kismalar yaʼni efferyont kaboʻl kiluvchi, retseptiv boʻlim, efferyont (xarakat) va markaziy boʻlimdan iborat tizim sifatida tasavvur kiladi. Barcha ijtimoiy xarakatlar ham ana shunday refleksiv tabiatga egadir, deb uktiradi u.

Shunga uxshash fikrlar e. Ross ("Ijtimoiy psixologiya") va Dj Bolduin ("Ijtimoiy psixologiya buyicha tadqiqotlar") karashlarida ham rivojlangan. Masalan, Bolduin ikki turli irsiyat haqida tabiiy va ijtimoiy irsiyat haqida ezib, ijtimoiy irsiyat odamlardagi taklid kilish qobiliyati bilan boglik, deb ezadi. Jamiyatda yashaetgan odamlar bir birlariga taʼsirlarini utkazishga moyildirlarki bu narsa ular urtasidagi munosabatlarini boshkarib turadi.

Shunday kilib, bu yoʻnalish tarafdorlarining fikricha, barcha ongli xarakatlarning boshi ongsizlikdir, yaʼni instinktlar boʻlib, ular asosan hissiyatlarda namoyon boʻladi. Hissiyat bilan instinktlar boglikligini Magdugal juftliklarda kursatishga xarakat kilgan: masalan, kurash instinkti kurkuv, tazab hissi, nasl qoldirish instinkti rashk, aellardagi tobelik hissi, oʻzlashtirish instinkti xususiylikka intilish hissi va xokazo. Ijtimoiy hodisalarning tushuntirishda tutma instinktlar rolining yuqori kuyganligi uchun bu nazariya ilmiy taraqqiyot boskichida salbiy urin tutdi, deb aytishimiz mumkin. Lekin uning ayrim hodisalar sabablarini tushunishtirishga xarakatkilishi fan oldiga ulkan vazifalarni kuydi. Ijtimoiy psixologiya fan sifatida ana shu muammolarni tadbik kilishi lozim edi.

Demak, yuqorida tuxtab utilgan uchala nazariyaning ahamiyati shundan iborat ediki, ular yangi tugilishi lozim boʻlgan, lekin ilmiy asosi boʻlgan fan ijtimoiy psixologiyaning tadqiqot mavzuini ochib berdi. Qolaversa, bu uchala yoʻnalish ham nazariy karashlarni isbot kilishda obʼektiv tekshiruv usuli hisoblangan eksperimentdan foydalanish zaruriyatini kursatdi. Bu narsa yana bir bor maxsus fanning kelajak rejalarini aniklashga erdam berdi.

Ijtimoiy psixologiyaning zksperimental fan sifatida rivojlanishi. XX asr shu bilan xarakterli ediki u turli fanlar oldiga qonkrekt topshiriklar kuya boshladi. Bundan tashkari, juda koʻp fanlarda obʼektiv eksperimentlar usul yoʻli bilan ilmiy faktlar tuplash yoʻlga kuyildi. Psixologiya fani ham bundan istisno emas edi. Sof psixologlar individ psixologiyasini eksperimental oʻrganar ekanlar, ularning boshka individlar

ta'sirida bo'lishi faktini inqor kila olmas edilar. Ikkinchidan esa, Amerikada ko'pgina psixologlar o'z tadqiqot ob'ektlarini laboratoriyalarda ayrim psixik jarayonlarni o'rganishdan kichik guruhlariga kuchira boshladilar. Bu davrda psixologiyada shakllanib bo'lgan uch asosiy okim (psixoxanaliz, bixeviorizm va geshtal't psixologiya) ichida ham ijtimoiy hulq-atvorni kichik guruhlar doirasida o'rganish tyondyontsiyasi paydo bo'ldi. XX asr psixologiya fani tarixida shu bilan ajralib turadiki, olimlar nazariy izlanishlarga e'tibor berishmas, xattoki, katta guruhlar, ommaviy hodisalar psixologiyasi ham nazardan ancha chetda qolgan edi. Asosiy diqqat kichik guruhlariga va ular da turlicha eksperimentlar utkazishga karatilgan edi. Bunday xolatning paydo bo'lganligi ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida shakllanishida nixoyatda katta rol' uynadi. Geshtal't psixologiya yo'nalishi negizida maxsus ijtimoiy psixologik yo'nalishlarning

interaktsionizm va qognitivizmnint paydo bo'lganligi esa bu fanning eksperimental ekanligi yana bir bor isbot kildi.

Bixeviorizm yo'nalishlari doirasida utkazilgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar avvalo amerikalik olimlar K. Xoll va V. Skyonnerlar nomi bilan boglik. Ular va ularning izdoshlari hisoblangan K. Miller, D. Dollard, Dj. Tibo, G. Kelli va boshka diada ikki kishi urtasidagi munosabatlarning xilmaxil zksperimental kurinishlarini tadvik kilib, ularda matematik uyin nazariyasi elementlarini kulladilar. Diada sharoitida laboratoriyalarda utkazilgan tadqiqotlarda asosan mustaxkamlash goyasini isbot kilishga urinildi. Klassik bixeviorizmdan farkli ularok ijtimoiy psixologik bixevioristlar xayvonlar urniga laboratoriyaga nakd pulga odamlarni taklif eta boshladilar, shuning uchun ham ularning goyasida biologizm va mexanizm tarzda ilgari xayvonlarda tuplangan dalillar modelini insonlarda kullash xollari ko'zatildi.

Psixoxanaliz doirasida esa ijtimoiy psixologik tadqiqotlar e. Fromm va Dj. Sallivyon ishlari bilan boglik, Bixevioristlardan farkli ularok bu erda eksperimentlar ikki kishi emas, balki ko'pchilik ishtirokida utka zila boshladi. Ularning izdoshlari (V.Bayon, V. Byonnis, G.Sheparde, V.Shutts)

utkazgan tadqiqotlar tufayli xozirgi kunda ham kapa kizikish bilan o'rganilaetgan Tguruhlar psixologiyasi yaratildi. Unda guruh sharoitida bir odamning boshkalarga ta'siri, guruhning ayrim individlar fikrlariga ta'siri kabi masalalar ishlab chikildi va ijtimoiy psixologik tryoninglar utkazishga asos solindi.

Qognitivizm K. Levin nazariyasi asosida paydo bo'lgan psixologik yo'nalish bo'lib, undagi o'rganish ob'ekgi munosabatlar tizimidagi kishilar, ularning bilish jarayonlari, ong tizimiga taallukli bo'lgan qognitiv xolatlar bo'ldi. Qognitivizm doirasida shunday mukammal, boshkalarga shunday mukammal nazariya yaratildiki, ular xozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'k. Masalan. F. Xaydarning balanslashtirilgan tizimlar nazariyasi, T. N'yuqomning qommunikativ aktlar nazariyasi. Fetingerning qognitiv dissonanslar nazariyasi va boshkalar shular jumlasiga kiradi. Ulardagi asosiy goya shundan iboratki, shaxs o'ziga uxshashga shaxslar bilan muloqotga kirishar ekan, doimo munosabatlarda ruxiy mutanosiblik, tyonglik bo'lishiga, shu tufayli ziddiyatlardan chikishiga xarakat kiladi. Maksadturli ijtimoiy sharoitlarda shaxs hulq-atvorining psixologik sabablarini tushuntirish va ziddiyatlarning olidini olish yo'lyo'riklar ishlab chikishdan iborat. Xozirgi davrda ham tanikli ijtimoiy psixologlar Oliort, Maslou, K. Rodjers va ularning safdoshlari gumanistik psixologiya doirasida bu

ishlarni faol davom ettirmokdalar.

Nixoyat, turtinchi nazariya interaktsionizm bo`lib, bu aslida sotsiologik nazariya bo`lib hisoblanadi. Uning asoschisi Gerbart Mil bo`lib, uning karashlari ta`sirida T. Sarbinning rollar nazariyasi, G. Xaymen va R. Mertonlarning referyont guruhlar nazariyasi, F. Goffmanining ijtimoiy dramaturgiya nazariyalari shakllanadi. Ular turli ijtimoiy sharoitlardagi hulq-atvorlarni tushuntirish orkali shaxs ijtimoiy psixologik sifatlarining sabablarini topishga xarakat kiladi. Xar bir shaxs doimo ijtimoiy o`zaro ta`sir tizimida, mavjud bo`ladiki, unda u to`g`ri xarakat kilish uchun o`zgalarini tushunishga xarakat kilishi, o`zgalar rolini kabo`l kilishga tayyor bo`lishi lozim. Lekin o`zgalar rolini to`g`ri kabo`l kilish uchun unda "umlashtirilgan o`zga" obrazi bo`lishi lozimki, bu obraz shaxslararo muloqot jarayonida, xar bir shaxs uchun ibratli bo`lgan kishilar guruhi bilan muloqotda bo`lish jarayonida shakllanali. YA`ni shaxs faolligi tan olinadi, bu esa fan tarixida uta progressiv xol edi.

YUqorida aytib utilgan nazariya va okimlar xozirgi kunda ham ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishiga o`z hissalarini kushib kelmokdalar. Rus ijtimoiy psixologiyasi va sobik Ittifok tizimida bo`lgan jumxuriyatlardagi ijtimoiy psixologik karashlar rivojlanishida ham chet el, xususan amerikalik olimlarning ulushlari kattadir.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYANING RUSSIIYA VA SOBIK ITTIFOKDA RIVOJLANISHI

Sobik ittifok jumxuriyatlarida, birinchi navbatda Russiyada ijtimoiy psixologiya 20yillardan boshlab rivojlana boshladi. Bu borada rus ijtimoiy psixologiyasining asoschisi deb xakli ravishda V. M. Bexterevni kursatish mumkin. U o`zining refleksologiya nazariyasi doirasidan shaxs hulq-atvorining motivlari tushunishga o`rganganlardan biridir. Uning fikricha. barcha ongli va ongsiz jarayonlar tashki hulq-atvorda, xarakatlarda ifodalanadi, shuning uchun ham tashki xarakatlarni, kiliklarni. nutkni, tovushni o`rganish, orkali shaxsning o`zini bu xarakatlarning sabablarini o`rganish, mumkin. Bexterevning xatosi shu ediki, u o`z karashlarida soshologiyani biologiya bilan, psixologiyani esa fiziologiya bilan aralashtirib yubordi, shu orkali shaxs va jamiyat taraqqiyotining universal qonunlarini topmokchi bo`ldi.

Bexterevdan keyingi olimlar, YU. Vasil`evning "biologik sotsiologiyasi" ham, M.A. Reysnerning "ommaviy psixologiya" ham, L.N. Voytolovskiyning "jamoaa psixologiyasi" ham reflekslar qonuni mexanik tarzda ijtimoiy psixologik jarayonlarini tushuntirishga kuchirish bo`ldi, desak xato bo`lmaydi.

Bundan tashkari, oxirgi yillarda katta guruhlar psixologiyasiga oid kator tadqiqotlar utkazildi va utkazilmokda. Masalan, shu kitob muallifining o`zbek xotin kizlari ijtimoiy tasavvurlarning o`zgarishi mexanizmini2030 yillarda bolalar va usmirlar ijtimoiy psixologik taraqqiyotini o`rganishga karatilgan ikki yo`nalish paydo bo`ldiki, ular ham kator kamchiliklardan xoli bo`la olmaydilar. Masalan, biologik yoki biogyonetik nazariya tarafdorlari shaxsning shakllanishida irsiy va biologik nasliy omillar etakchi rol` uynaydi, deb hisoblashsa (E. Arkin, I. Aryamov, va boshkalar). sotsiologik yoki sotsiogyonetik nazarietchilar bu borada ijtimoiy muxit rolini nixoyatda

ortik ekanligini ximoya kilib chikdilar. (S. Molojaviy. A. Zalkind va boshkalar).

30yillarda A.S Makaryonqo, A. Zalujniy, L.S. Vigotskiy, N.K. Krupskaya va boshka kator olimlar o`z nazariy karashlarini marksizm bilan bevosita boglab, jamoa va shaxs nazariyasini yaratdilar. Ular shaxsning shakllanishida ijtimoiy muxitning, jamoaning rolini, ta`lim tarbiyaning ahamiyatini isbotlashga urindilar. Lekin, 4060 killar ijtimoiy psixologiya taraqqiyotida nisbatan sokinlik davri bo`ldi. CHunki psixologiya sohasida olib borilgan tadqiqotlar ichida ijtimoiy psixologik tadqiqotlar yo`k hisob edi. Bu fan Russiyada va boshka Sobik ittifokdosh jumxuriyatlarda 70yillardan keyin keskkik rivojlana boshladi. Bunda Moskvalik va Lyoningradlik (xozirgi SanktPeterburg) olimlar maktabi katta rol` uynadi. Agar Moskva shaxrida asosan ijtimoiy psixologiya buyicha fundamental nazariy tadqiqotlar ko`plab utkazilib, unda hozirgi zamon ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning empirik qonunlari asoslari ishlab chikilgan bo`lsa, SanktPeterburgda ko`prok tadbikiy ilmiy tadqiqot ishlar olib borildiki, ular birgalikda mintai esh ijtimoiy psixologlar avlodini tarbiyalab etishtirdilar. Ular esa xaetimizga ilgor fikrlar va dadil tadqiqotlar bilan kirib kelib, hozirgi kun fanini dune mikesida misli kurilmagan darajaga kutardilar. Lekin, yuqorida aytib utilganidek, mamlakatimizda sotsial psixologiyaning rivojlanishida chet el, ayniksa Amerika Kushma SHtatlari psixologiyasining ta`siri ancha sezilarlidir.

O`ZBEKISTONDA IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLARNING IRNI VA ISTIKBOLLARI

Ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida yurtimizda rivojlanish tarixiga e`tibor beradigan bo`lsak, shuni ta`kidlash lozimki, u oxirgi un yil liklar mobaynida shakllanmokda, xolos. Lekin tarixdan, umuman psixologiyaning O`zbyokiston xududida shakllanishini taxlil kilinsa. unish diniyfalsafiy okimlar va karashlar tizimida o`ziga xos tarzda shakllanib kelganini kurish mumkin. Masalan, eramizning, IIIII asrlarida rivoj topgan mexanizm (asoschisi Mani) yoki mazdakizm (asoschisi Mazdak) va boshkalar o`z diniy karashlari tizimida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy adolat va shaxsning o`ziga xosligi kabi goyalarni kyong tashviqot kilganlar. Lekin tarix bizga shundan darak beradiki, yaxlit, sistematik ijtimoiy psixologik karashlar sistemasi umuman bo`lmagan. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning utmishdagi va hozirgi kundagi xolati M. Otajonovning kator ilmiy maqola va risolalarida bayon etilgan. Uning oxirgi yillarda utkazilgan ilmiy tadqiqoti natijalariga kura, ijtimoiy psixologiya fan sifatida muximlik shajarasida ikkinchi urinni egallaydi, ya`ni Respublikamiz xududida ilmiy ijod kilaetgan olimlardan 43 foizining fikricha, ijtimoiy psixologiya va ana shu fanning muammolari eng istikbolli va echilishi zarur, dolzarbdir.

Shuni aloxida ta`kidlash lozimki, O`zbekistonda utkazilaetgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar asosan oilada va oilaviy munosabatlarga bagishlangan. Chunonchi, birinchi ijtimoiy psixologik tadqiqot ham 70yillarning oxirida 80 yillarning boshida I. Ekubov tomonidan utkazilgan bo`lib, u oilaviy munosabatlarning barkarorligi va erxotin ijtimoiy rolarning muvofikligini ta`minlovchi sotsialpsixologik omillarni o`rganadi. Tadqiqot natijasida shu narsa aniklandiki, oila a`zolarining rollar borasidagi muvofik o`zaro munosabatlari oilaviy hamjixatlikning muxim shartidir. Oilaviy majorolar esa, asosan hozirgi zamon o`zbek aelining ijtimoiy mexnat bilan bandligi hamda oilaviy

munosabatlarda eskilik sarkitlarining saklanib qolganligidadir.

G. B. Shoumarov va E. A. Morshinalarning (1986) tadqiqotlarida esa oilada bolalarning tarbiyasiga bevosita ta'sir kursatadigan ijtimoiy psixologik omillar o'rganildi, chunonchi. unda o'ziga xos milliy va an'anaviy o'zaro munosabat xususiyatlarining urni belgilanadi.

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi xususida utkazilgan muxim tadqiqotlardan biri N. Soginovning o'zbek oilasiga xos bo'lgan niqox va oila munosabatlari niqoxdan qonikish, niqox motivlari, oila kurishning o'zbeklarga xos bo'lgan esh xususiyatlari, esh o'zbek oilalaridagi psixologik mojarolar va ajralishlarning sabablarini sistematik tarzda o'rgangan ilmiy ishidir. Bu tadqiqotda ilgari xech o'rganilmagan ilmiy ma'lumotlar tuplandiki, ularga kura, o'zbek oilasining kurulishiga sabab bo'ladigan asosiy motiv bu "Farzandli bo'lish", (birinchi urinda), ikkinchi urinda "Jamoatchilikning gap suziga qolmaslik", uchinchi urinda "Ota-ona va kavmikarindoshlarning istaklarini bajo etish" va xokazolar aniklandi. N. Soginovning tuplangan ma'lumotlari esh oilalar, mojaroli oilalar va eshlar tarbiyasi bilan mashgul bo'lgan lar uchun muxim ilmiy yo'lyo'rikdir. Bundan tashkari, oxirgi yillarda katta guruhlar psixologiyasiga oid kator tadqiqotlar utkazildi va utkazilmokda. Masalan, shu kitob muallifining o'zbek xotin kizlari ijtimoiy tasavvurlarning o'zgarishi mexanizmini liklar mobaynida shakllanmokda, xolos. Lekin tarixdan, umuman psixologiyaning O'zbyokiston xududida shakllanishini taxlil kilinsa. unish diniyfalsafiy okimlar va karashlar tizimida o'ziga xos tarzda shakllanib kelganini kurish mumkin. Masalan, eramizning, II-III asrlarida rivoj topgan mexanizm (asoschisi Mani) yoki mazdakizm (asoschisi Mazdak) va boshkalar o'z diniy karashlari tizimida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy adolat va shaxsning o'ziga xosligi kabi goyalarni kyong tashviqot kilganlar. Lekin tarix bizga shundan darak beradiki, yaxlit, sistematik ijtimoiy psixologik karashlar sistemasi umuman bo'lmagan. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning utmishdagi va xozirgi kundagi xolati M. Otajonovning kator ilmiy maqola va risolalarida bayon etilgan. Uning oxirgi yillarda utkazilgan ilmiy tadqiqoti natijalariga kura, ijtimoiy psixologiya fan sifatida muximlik shajarasida ikkinchi urinni egallaydi, ya'ni Respublikamiz xududida ilmiy ijod kilaetgan olimlardan 43 foizining fikricha, ijtimoiy psixologiya va ana shu fanning muammolari eng istikbolli va echilishi zarur, dolzarbdir.

SHuni aloxida ta'kidlash lozimki, O'zbyokistonda utkazilaetgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar asosan oilada va oilaviy munosabatlarga bagishlangan. CHunonchi, birinchi ijtimoiy psixologik tadqiqot ham 70yillarning oxirida 80 yillarning boshida I. Ekubov tomonidan utkazilgan bo'lib, u oilaviy munosabatlarning barkarorligi va erxotin ijtimoiy rolarning muvofikligini ta'minlovchi sotsialpsixologik omillarni o'rganadi. Tadqiqot natijasida shu narsa aniklandiki, oila a'zolarining rollar borasidagi muvofik o'zaro munosabatlari oilaviy hamjixatlikning muxim shartidir. Oilaviy majorolar esa, asosan xozirgi zamon o'zbek aelining ijtimoiy mexnat bilan bandligi hamda oilaviy munosabatlarda eskilik sarkitlarining saklanib qolganligidadir.

G. B. SHoumarov va E. A. Morshinalarning (1986) tadqiqotlarida esa oilada bolalarning tarbiyasiga bevosita ta'sir kursatadigan ijtimoiy psixologik omillar o'rganildi, chunonchi. unda o'ziga xos milliy va an'anaviy o'zaro munosabat xususiyatlarining urni belgilanadi.

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi xususida utkazilgan muxim tadqiqotlardan biri

N. Soginovning o'zbek oilasiga xos bo'lgan niqox va oila munosabatlari niqoxdan qonikish, niqox motivlari, oila kurishning o'zbeklarga xos bo'lgan esh xususiyatlari, esh o'zbek oilalaridagi psixologik mojarolar va ajralishlarning sabablarini sistematik tarzda o'rgangan ilmiy ishidir. Bu tadqiqotda ilgari xech o'rganilmagan ilmiy ma'lumotlar tuplandiki, ularga kura, o'zbek oilasining kurilishiga sabab bo'ladigan asosiy motiv bu "Farzandli bo'lish", (birinchi urinda), ikkinchi urinda "Jamoatchilikning gap suziga qolmaslik", uchinchi urinda "Otaona va kavmikarindoshlarning istaklarini bajo etish" va xokazolar aniklandi. N. Soginovning tuplangan ma'lumotlari esh oilalar, mojaroli oilalar va eshlar tarbiyasi bilan mashgul bo'lgan lar uchun muxim ilmiy yo'lyo'rikdir.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI TUSHUNCHASI

Har kaday fan boshka fandardan fakatgina mavzu baxsi yoki paydo bo'lish tarixi bilangina emas, balki faktik ma'lumotlar tuplash, u yoki bu goyani isbotlash uchun ishlatiladigan uslublari bilan ajralib turadi. Uslublar mukammalligi aslida nazariy taraqqiyotni, fan taraqqiyotini belgilovchi asosiy omildir.

Hozirgi zamon fanlarining taraqqiyoti shu bilan o'ziga xoski. ularda metodologik muammolarga kizikish ancha yuqoridir. Buning bir kancha sabablari mavjud bo'lib, ular avvalo jamiyatda ro'y beraetgan keskin o'zgarishlarning sabablaridan biri hisoblangan fantexnika taraqqiyoti maksadlari bilan fan maksadalarining uygunlashuvi, amaliyotning fan oldiga kuyaetgan talablari darajasining tobora ortib boraetganligi, tadqiqot kilish vositalarining murakkablashib boraetganligi va nixoyat xar bir fanda ro'y beraetgan o'z tadqiqot printsiplari va tekshirish usullarning kayta kurib chikishga intilishning yakqol namoyon bo'laetganligidir.

Ijtimoiy psixologiya tufisida gapiriladigan bo'lsa, shuni aloxida ta'kidlash lozimki, avvalo jamiyatning bu fan oldiga kuyaetgan talablari o'ziga xos bo'lib, bu talablar javob berish uchun uning tekshirish uslublari u darajada mukammal emasligidadir. Chunki shu davrgacha ijtimoiy psixologiyada ko'zatilgan narsa shu bo'ldiki, bu erda nazariy ishlar tadbikiy ishlardan ancha ko'pdir. Shuning uchun ham, G M. Andreeva ijtimoiy psixologiyaning metodologik muammolariga tuxtalar ekan, uning bu boradagi intilishlari, vazifalari ko'pligini ta'kidlaydi. Metodologik muammolarga kizikish, deb ezadi u, ijtimoiy psixologiyaning kuchsizligi emas, balki uning etilish davriga kirganligining belgisidir.

"Metodologiya" tushunchasining ilmiy moxiyati nimada? Bu tushunchani turli nazariy karashlarlagi olimlar va turli tilda gaplatnadiganlar turlicha shartlaydilar va tushunadilar. Masalan. Amerikalik psixologlar metodologiya deganda, tadqiqot jarayonida ishlatiladigan barcha tadqiqot uslublari va texnik jarayonlarini tushunadilar. Lekin "metodologiya" tushunchasi aslida uslublar yigindisidan kyongrok tushunchadir. Xozirgi zamok Evropa mamlakatlaridagi olimlar, xususan, rus olimlari fandagi metodologiya deganda. ushbu fan falsafiy asoslari va nazariy qonuniyatlaridan kelib chikadigan bilimlar bilan tekshirishning qonkret usullari majmuasini tushunadilar. YA'ni. "metodologiya" tushunchasi "qonkret metodlar" yoki texnik usullar tushunchalaridan kyongrokdir.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning metodologik muammolariga kuyidagilar kiradi.

Birinchidan, empirik ma'lumotlar muammosi, ya'ni kay turdagi ma'lumotlarni ijtimoiy psixologik ma'lumotlar sifatida kabo'l kilish mumkin. Chunki, bixevioristlar bunday ma'lumotlar sifatida ko'z bilan kurib kayd kiladiganlar hulq-atvor shakllarni kabo'l kilishsa, qognitiv psixologiya vakillari fakat ongga taallukli bo'lgan belgilarini tushunadilar. Demak, xar kanday tadqiqotchi ish boshlamay turib, avvalo nimani empirik birlik kilib olishini anik tasavvur kilishi va uning nazariy jixatlari to'g'risida tasavvo'rga ega bo'lishi kerak. Bundan tashkari, tadqiqot birligi anik langan takdirda. kanday xajmdagi birliklar tadqiqotchini kanoatlantirishi masalasi ham muximdir. Masalan, ijtimoiy psixologiya buyicha sof eksperimental ish kilinganda, ilgari sinalgan usul erdamida cheklangan mikdoridagi kishilar yoki guruhda tadqiqot utkazish mumkin bu eksperimental ma'lumotlar deyiladi. Lekin, ba'zan tadqiqotchi ko'p sonli tekshiruvchilar bilan ish kuradiki, bunda turli guruhlarni o'zaro takqoslash bilan ma'lumotlarning to'g'ri yoki noto'g'riligi aniklanadi. Bunday tadqiqotlar qorrellyatsion tadqiqotlar deb ataladi.

Ikkinchi metodik muammo bu u yoki bu ijtimoiy psixologik nazariya asosida qonuniyatlar yaratish va ilmiy taxminlar kilish muammosi. Ilmiy tadqiqot boshlashdan oldin tadqiqotchi ma'lum tax minlar yuritadi. lekin tu taxminlarning anik chikishi usha muammo buyicha pishik puxta nazariyaning bir ekligiga bevosita boglik. SHuning uchun ham ko'pincha fan sohasiga endigina kadam kuygan esh olim yoki tadqiqotchi gipotezalartaxminlar bayon etishga kiynaladi, chunki ijtimoiy psixologiyada ayniyatlar ayrim, aloxida tadqiqotlardan umumiy xulosa olish orkali to'zilmaydi, ya'ni deduktiv usul xar doim ham kul kelavermaydi.

Uchinchi muammo bu ijtimoiy psixologik muammolarning sifati masalasi, ya'ni kanday ma'lumotnn sifatli, ishonarli deb atash mumkinligi masalasidir.

Ijtimoiypspixologik ma'lumotlarning ishonchliligi.

Sifat haqida gap ketganda, tadqiqotchining tadqiqot ob'ektini kanchalik to'g'ri tanlangani hamda tuplagan ma'lumotlarining ishonchliligini kanday usullar bilan tekshirganligi nazarda tutiladi.

Ba'zan tadqiqotchi tekshiruvchilarni taxminan, tartibsiz tarzda tanlaydi. Bu narsa uning reprezyontativlilik qonunini bo'zganligi belgisidir. Yo'l kuyilishi mumkin bo'lgan yana bir kamchilik bu usha o'rganish ob'ektining xajmi yoki soni xususida. CHunki amaliyda ko'pincha tekshiriluvchi kanchalik ko'p bo'lsa, ma'lumot shunchalik ishoichli bo'ladi, degan noto'g'ri fikr mavjud. Agar tadqiqotchi ish boshlashidan oldin, ayni maksadlarini, vazifalarini tadqiqotning nazariy asosini yaxshi bilgan holda to'g'ri ilmiy taxminlargipotezalar ilgari surilgan bo'lsa, u kichikrok guruhda utkazgan eksperimentlarning ma'lumotiga ham ishonishi mumkin (masalan, xozirgi moddaga munosabatni talabalarning bir kancha akademik guruhida utrganish mumkin).

Lekin tadqiqot uslubinimetodlarini to'g'ri tanlashda pilotajsinov tadqiqoti utkazishning ahamiyati kattadir. Unda usha gipotezalarning kanchalik asosliligini ham, metodikaning aynan maksadga muvofikligini ham, tekshiriluvchilar ob'ektining to'g'ri tanlanganligini ham ma'lumotlarning turgunligi, ishonchliligini ham tekshirib olish mumkin. Bundan tashkari. shu boskichda tadqiqotchi eksperiment yoki anketa utkazish uchun kulay vaziyat va vakti belgilash, o'z erdamchilarining ishga kanchalik

yarokliklarini ham sanab olish imqoniyatiga ega bo`ladi.

Lekin asosiy tadqiqot utkazilgandan sung tekshiruvchi tuplagan ma`lumotlarniig asosligi (validlilik), ya`ni tanlangan uslubining aynan shu sifatlarini tekshirishga karatilganligini, ularning turgunligini, ya`ni xar kanday sharoitda ham shu metod erdamida va shu sharoitda ayni shu xildagi ma`lumot tuplashini va ma`lumotlarniig anikligini, ya`ni tanlangan uslub maksadga muvofikligini isbotlab berishi kerak.

Nixoyat, ma`lumotlarniig sifati tadqiqotchining o`z ishlari buyicha to`zgan hisobotiga ham boglik. Ijtimoiy psixologik tadqiqot haqidagi hisobot kuyidagi bo`limlarni o`z ichiga oladi:

1.Kirish kismi, bu erda tadqiqotni utkazishdan ko`zlangan maksad, unga sabab bo`lgan shartsharoitlar hamda uni kimlar utkazganligi eziladi.

2.Dastur kismi, bu erda foydanilgan adabietlar, tadqiqotning maksad va vazifalari, ilmiy taxmingipotezalar beriladi.

3.Tadqiqot ob`ekta va uslublar empirik tadqiqot ob`ektining xususiyatlari, tanlangan metodlar, sinov boskichida tuplangan ma`lumotlar, ularning ishonchliligi kanday usullarda tekshirilganligi eziladi.

4.gipotezalardan keltirib chikariladi, ularning kanchalik isbotlanganligi kichik jadvallar yoki grafiklarga kursatiladi.

5.Xulosa va tavsiyalar ular tadqiqotning mantikidan chikariladi.

6.YAkun barcha kilingan ishlar buyicha yakun yasalib, kelajak uchun rejalar belgilanadi.

7.Ilova. Bu kismda ishlatilgan uslublar, texnik vositalar bayon etilib, qomp`yuter dasturlari, statistika ma`lumotlari. katta jadvallar va shunga uxshash tadqiqotga taallukli xujjatlar ilova kilinadi.

Yuqorida bayon etilgan barcha metodologik ishlarga karashli tadbirlarning sifati va saviyasi tadqiqotchining kanchalik ilmiy savodxon ekanligini belgilovchi kursatkichlar hisoblanadi va u utkazgan ilmiy tadqiqot ishining baxosini belgilaydi.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYALIIG ASOSIIY METODLARI

Ijtimoiy psixologiyada kullanilgan metodlar psixologiiyanint boshka tarmoklarida ishlatiladigan metodlari qomi bilan hamda maksadlarga kura fark kilmasada, ijtimoiy psixologik tadqiqotdagi uslublar o`ziga xos xususiyatlarga hamda kurinishlarga ega. Bu o`ziga xoslik avvalo tadqiqot kamrab oladigan ijtimoiy qontekstdan, uning xilmaxil kurinishlarida shaxs va guruhlar psixologiiyasidan kelib chikadi. Metodologik muammolarda aytib utilganidek, ijtimoiy psixologik tadqiqotda nimani o`rganish kancha vakt mobaynida o`rganish kabi muxim muammolar xal etnlgandan keyingina tekshirish vositasi va uslublari aniklanadi.

Masalan, umumiiy psixologiyada ko`zatish metodini oladigan bo`lsak, u ijtimoiy psixologiyada o`ziga xos ijtimoiy sharoitlarida o`ziga xos vaziyatlarda va ma`lum guruhlarda ishlatiladi. Bunda tadqiqotchi eng avvalo nimani ko`zataman, kanday yo`l bilan ko`zataman, ko`zatuv birliigi kilib nimani olaman, ko`zatuvni kancha vakt

mobaynida davom ettiraman degan kator savollarga javob topgandan keyingina ilmiy tadqiqotini boshlaydi. Demak, ko`zatish metodi erdamida anik ishlab chikilgan reja asosida ko`zatuvchining kiziktirgan u yoki bu ijtimoiy hulq-atvor shakllari kayd etiladi. Bu uslub kullanilganda tadqiqotchi bir kancha qoidalarga rioya qilishi lozim. CHunonchi, ko`zatish maksadining anik bo`lishi va uning ilmiy maksadlarga mos kelishi, ko`zatish shaklini tanlash va ko`zatish natijalarini kayd etish usullarini ishlab chikish, ma`lum rejasxema asosida muttasil ko`zatuv olib borish, olingan natijalarning asosiligi va ishonchliligini boshka usullar erdamida tekshirib kurish.

Ko`zatuvchining tadqiqot mobaynida tutgan mavqyeiga kura ko`zatish xar xil bo`ladi. Masalan, ba`zi xollarda ko`zatuvchi ko`zatish ob`ekti bo`lmish odamlar guruhi bilan birga yashab, ularga kushilib ish tutib, tabiiy sharoitlarda ma`lumot tuplaydi. Bunday ko`zatish turi "birgalikdagi ko`zatuv" dsb atalali. Bunday ko`zatishning klassik misoliga amerikalik ijtimoiy psixolog U. Uaytning usmirlar psixologiyasi, ular guruhidagi ijtimoiy psixologik hodisalarni o`rganishga karatilgan mashxur tadqiqotini kiritish mumkin. Rus tadqiqotchilaridan Alimaskin ham tarbiyasi og`ir usmirlar hulq-atvorinng ijtimoiy motivlarini o`rganish maksadida ular bilan uzoq vakt mobaynida bo`lib, ma`lumot tuplagan. U ko`zatlari okibatida 92 % tarbiyasi og`ir bolalarning o`z sinfida va oilasida yakin kishilari bo`lmaganligini aniklagan.

Boshka xollarda esa ko`zatuvchi o`z ob`ektkni chetdan ko`zatadi, shuning uchun ham bunday ko`zatuv turi "chetdan ko`zatuv" yoki "ob`ektiv ko`zatish" deb agaladi. Bu usul xuddi umumiy psixologiyada bo`lgani kabi tashki xulk atvorini kayd qilish natijasida ma`lumot tuplashga asoslanadi. Bunday yo`l bilan ilmiy faktlarni isbot qilish kiyin, lekin baribir, u ham ijtimoiy psixologiyada erdamchi usul sifatida ishlatiladi. Oxirgi paytlarda ob`ektiv ko`zatishning "muxim vaziyatlarni kayd etish" formasi kyong kullanilmokda. Bu usulning moxiyati shundan iboratki, unda aloxida shaxs yoki odamlar guruhi kutilmagan. tasodif vaziyata solinib, ularning shu vaziyagga munosabati, undan chikish yo`llari, ziddiyatlarga munosabati, kiyin xolatda o`zini kanday to`tishi ko`zatiladi. Masalan, tabiiy sharoitlarda ham o`quvchilar guruhlarida turli muvozarali uyinlar sharoitini yaratish yo`li bilan xar bir shaxsning ijtimoiy psixologik sifatlarini ko`zatiib, kayd etish mumkin.

Bizning fikrimizcha ijtimoiy psixologik tryoninglar sharoitida xar bir shaxsning hulq-atvorini ko`zatish muxim ma`lumotlar tuplashga erdam beradi, chunki bunda ko`zatish metodiga xos bo`lgan eng kimmatli narsa sharoitlarning tabiiyligi saklanib qolinadi.

Xujjatlarni o`rganish metodi sotsiologiya fanidan kirib kelgan. Bu metodning kator afzalliklari bor. Ulardan muximlari shundan iboratki, u faoliyatning maxsulini tekshirishga imqon beradi hamda tuplangan ma`lumotlarning ishonchliligi, matematik kayta ishlash imqoniyatining borligi bilan ajralib turadi. Xujjat deganda ogzaki (so`zlangan nutk matnlari, suxbatlarning ezib olgan kismalari, bevosita muloqot) yoki ezma (rasmiy xujjatlar, gazetalar, jurnallardagi maqolalar, xatlar siesiy yoki badiiy adabiet materiallari) holda tavsiya etilgan ma`lumotlar nazarda tutiladi. Ana shu materiallarni ma`naviy jixatdan ham sifat, ham mikdoriy analiz kilinish usuli ijtimoiy psixologiyada qontyont analiz deb ataladi. Qontyontanalizning ilmiy moxiyati shuki, uning erdamida biror matnda ma`lum fikr, goya yoki tushunchalarning necha marta kaytarilishi kayd etiladi, ya`ni ma`lum mazmun mikdor kurinishiga keltiriladi. Bu

metodning asoschilari amerikalik sotsiologlar X. Lassuell va B. Berel'sonlar bo'lib, ular bu usulni birinchi marta ikkinchi jaxon urushi yillarida bir siesiy gazetaning mazmunini, goyaviy yo'nalishini aniklash maksadida kullagan edilar. Ular "Xakikiy amerikalik" nomli gazetaning kundalik chikishlarini qontyontanaliz kilib, ularni fashistik yo'nalishdagi gazeta ekanligini isbot kilishgan va uning chikishini ta'kiklashga erishgan edilar.

Qontyontanalizni kullashda tadqiqotchi oldida to'rgan asosiy muammo bu tekshiruv birliklarikategoriylarini aniklashdir. CHunki, bunday birliklar tadqiqotnint maksadi va tadqiqotchinint e'tiqodi va dunekarashiga kura xar xil bo'lishi mumkin. Masalan, usha qontyontanalizning asoschilari Lassuell va Berel'sonlar bunday birlikramziy birlik yoki simvollar bo'lishi mumkin, deb hisoblashgan bo'lsalar, boshka amerikalik tadqiqotchi L. Lovyontal' bunday birlik yaxlit mavzu bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Rus sotsiologlari va tadqiqotchilari esa ijtimoiy goya yoki ahamiyatli mavzu bo'lishi kerak, degan fikr tarafdorlari.

Aslida, ma'naviy birliklar qontyontanalizda ilmiy taxmin va tadqiqotchining metodologik asoslari bilan belgilanishi kerak. SHuning uchun ham ko'pgina tadqiqotlarni umumlashtirib, analiz uchun birliklar kuyidagilar bo'lishi mumkin deb hisoblaymiz:

a)aloxida iboralar yoki so'zlarda bildirilgan tushunchalar (masalan. demokratiya, faollik, tashabbus, hamqorlik va xokazo)

b)yaxlit abzatslar, matnlar, maqolalar va shunga uxshashlarda kutarilgan mavzular (masalan, millatlararo munosabatlar mavzusi, insonlardagi milliy kadriyatlar mavzusi va xokazo)

v) tarixiy allomalar, siesatshunoslar, tanikli shaxslarning nomlari;

g)ijtimoiy hodisa, rasmiy xujjat, biror anik fakt, asar (masalan, oilaviy mojarolar, O'zbyokiston Qonstitutsiyasi muxokamasi, yangi ezilgan asarga o'quvchilarning munosabati va shunga uxshash.

Tanlab olingan analiz birliklari boshka turdosh yoki ungacha birlikka nisbatan hisoblanishi mumkin (masalan, u yoki bu faktga kancha "Tarafdoru, kancha odam karshi" ma'nosida), yoki bu kategoriya tekshirilaetgan massivda necha marta kayd etilgaki absolyut ravishda hisoblab chikiladi. Masalan, xozirgi zamon aelining mexnatga munosabatini aniklash uchun "Saodat" jurnalining ma'lum davrdagi barcha sonlardagi ishlaetgan aellar fikri "ijobiy" yoki "salbiy" moddalar jixatidan analiz kilish yo'li bilan aniklanadi. Ba'zan kutarilgan mavzu yoki o'rganilaetgan faktning ijtimoiy ahamiyatini aniklash maksadida matnning jismoniy maydoni: katorlar soni, abzatslar soni, unga ajratilgan varaklar, radio bo'lsa, unga ajratilgan vakt, televidyonieda esa necha marta kaytarilaetganligi, efir vakti va xokazolar hisobga olinadi ammosining ijtimoiy psixologik tomonini aniklash kun tartibidagi asosiy masalalardan ekanligi xech kimga sir emas. CHunki yangicha bozor munosabatlarini xaetga amalga oshiradiganlar aloxida shaxslar bo'lib, ularning individual hamda guruhdagi ustanovkalari, faolliklari. mexnatga munosabatlari. hissietlari etakchi rol' uynaydi. Qorxonalarining mustakilligi, xususiyl mulkchi

-respondyontning oxirgi so'zlarini vaktivakti bilan kaytarib turish (exo metodi);

-turli yo'llar bilan bildirilgan fikrlarni tushuntirib berishga erishish.

Interv'yu utkazishga odam maxsus ravishda tayyorgarlik kurishi kerak, chunki u

odamdan kator muxim sifatlarning bo`lishini talab kiladi. SHuning uchun ham ijtimomy psixologiyada "rolli uyinlar" metodi erdamida psixolog yoki sotsiologlar maxsus tayyorgarlik kursidan utadilar.

Anketa metodi hammaga tanish bo`lgan usullardan biri. Lekin ko`pincha anketani utkazgan odam uning to`zilishi kanchalik kiyinligini yoki olingan ma`lumotlarni kayta ishlab, sharxlash kiyinligini tasavvur kilmaydi. Anketaga kiritilgan savollarga kura anketa ochik yoki epik turlarga bo`linadi. Ochik anketa respondyontdan o`z fikrini bilganicha bayon etishni talab kiladi. epik shakldagi anketa savollarning esa javoblari berilgan bo`lib, tekshiriluvchi o`ziga ma`kul bo`lgan o`zining karashlari, fikrlari bilan mos bo`lgan javobni belgilab beradi. Ochik savollarning kamchiligi respondyontlarning xar doim ham kuyilgan vazifaga etarli darajada mas`uliyat bilan karamaganligi hamda ezilgan javoblarni statistik ishlov berishdagi kiyinchiliklar bo`lsa, epik anketadan respondyontga tekshiriluvchi tomonidan o`z fikriga ergashtirishga uxshash xolat yoki xar doim ham hamma savolning barcha javob variantlarini topib bo`lmasligidir. Shunday xolatlarda respondyont e umuman javob bermasligi yoki tavakkal bir variantni belgilab berishi mumkin.

Shuning uchun ham oxirgi paytda yarim epik savollardan iborat anketa to`zilmokdagi, ularda javob variantlardan tashkari, yana kushimcha fikr bildirish uchun kushimcha katorlar qoldiriladi.

Anketaga kiritilgan savollar to`g`ridanto`g`ri berilishi mumkin. Masalan. "... xususida Sizning fikringiz?," ... ekanligini bilasizmi?, "... Sizga ma`kulmi?" va shunga uxshash. Lekin savollar bilvosita berilsa ham yaxshi kabo`l kilinali. Masalan, "Ba`zi odamlar... deb hisoblaydilar. Sizchi?" yoki oilaviy daromad kiziktirgan sharoitda to`g`ridanto`g`ri" Daromadingiz kancha?" demasdan, uyro`zgor buyumlari ro`yxati va boshka pul bilan boglik narsalarning boryo`kligini surash yo`li bilan ham o`rganish mumkin. Ko`pgina tadqiqotlarda tekshiruvchilarga "proektiv" savollar ham beriladi. Bunda shaxsga bir kancha xaetiy vaziyatlar, u yoki bunday hulq-atvor shakllari taklif kilinib. ular ichidan o`ziga ma`kul, u ma`kullashi mumkkn bo`lganini tanlash topshirigi beriladn. V. YAdov shunday xollarda munosabatning kuchini ham aniklash mumkin, deb hisoblaydi. Masalan, ba`zi odamlar "Mening fikrimga to`g`ri kelmaydigan narsani gapirishsa. men xattoki ularni eshitishni ham xoxlamayman", deydi. Sizning fikringiz kanday?

- 1.Ularga tuligicha kushilaman
- 2.Ularga kushilaman
- 3.Kushilaman, fakat butunlay emas
- 4.Ularga kushilolmayman
- 5.Ularga tamoman kushila olmayman Odatdagi anketa to`zilishi jixatdan uch kismga bo`linadi:

6.Kirish kismi yoki "respondyontga murojaat" deb ataladi, bu kismda odatda tadqiqot utkazaetgan tashkilot nomi, oddiy tilda tadqiqot maksadlari va ularning kanday foydasi borligi, tekshiruvchining shaxsiy ishtiroki nima berishi, olingan ma`lumotlarning umumlashtirilgan holda ishlatilishi (anonimlik), anketani tuldirish yo`llari va boshkalar eziladi. Instruksiya murojaatning kanchalik yaxshi ezilganligi bevosita tekshiriluvchining ishga bo`lgan munosabatiga boglikdir.

- 7.Asosiy kism. Bunga savollar kiritiladi, lekin savollar tartibiga ham e`tibor

berish kerak, chunki boshidan kiyn savollar berilsa, bu narsa repondyontni chuchitib kuyishi, xattoki, tuldirmasdan, anketani kaytarib berishiga majbur kilishi ham mumkin. SHuning uchun boshida yongil, xolis savollar berib, tekshiriluvchini kiziktirib olib, keyin kiynirok, psixologik savollarga o'tish, oxirida yana "neytralrok" savollar berish maksadga muvofik.

8.YAkuniy kism yoki "pasportichka" respondyontning shaxsiy sifatidagi ob`ektiv ma`lumotlarni olishga karatilgan bo`lib, unda shaxsning jinsi, eshi, oilaviy axvoli, kasbqori va boshkalar suraladi.

Anketalar tarkatilish uslubiga kura, kul bilan tarkatiladigan, pochta orkali yuboriladigan, gazeta yoki jurnallar orkali tuldiriladigan formalarga bo`linadi.

Tuplangan ma`lumotlarga, odatda, statistik kayta ishlov beriladi yoki ular qomp'yuterlar erdamida analiz kilinadi.

Ijtimoiy psilogik testlar. Testlar psixologiyadan kirib kelgan usuldir, bu kiska sinov usuli bo`lib, ular erdamida u yoki bu ijtimoiy psixologik hodisa kiska muddat ichida bir texnik usultesda tekshiriladi. Testlar 2030 yillarda paydo bo`lgan bo`lib, ular xaetga, amaliyetga shunchalik chukur kirib keldiki, xattoki maxsus sohapsixometrika paydo bo`ldi. Testlarni kul lshning kulaylik tomonibir test erdamida bir ob`ektning u yoki bu xususiyatini bir necha marta, takrortakror sinab kurish bu testni fakat kanday turdagi ob`ektda sinalgan bo`lsa, shunga uxshash ob`ektlardagina kullash mumkin. qolaversa, bunda olingan ma`lumotlar nisbiy xarakterga ega bo`ladi. Lekin shunday bo`lishiga karamay, testlar ayniksa xozirgi kunlarda xaetimizga kyong kirib keldi. SHaxs xususiyatlarini tekshiruvchi testlardan tashkari, shaxsning muloqot sistemasidagi urnini, undagi muloqot malakalarining boryo`kligini sinovchi, shaxs akliy sifatlarini tekshiruvchi testlar kyong kulanilmokda. Lekin shuni eslan chikarmaslik kerakki, testni to`zish, uni ob`ektlarda sinovdan utkazish, xattoki, tayyor testni moslashtirish yuksak bilimlarni, malakani, olimlik odobini talab kiladigan ishdir. Masalan, ingliz olimi Kettel shaxs sifatlarini sinovchi testini ishlab chikish uchun odamdagi 4, 5 mingta yakin sifatlarni o`rganishdan boshlagan edi. Ana shulardan ekspertlar erdamida 171 juft dixotomik sifatlarni ajratdi (masalan, kamtarmaktanchok, bosiktez va shunga uxshash). Nixoyat, ular ichidan eng ishonchlilari tanlab olindiki, oxirokibat 21 xil shaxs xususiyatlaridan iborat sifatlar qompleksi tanlandi va shular asosida mashxur Kettel testi paydo bo`ldi Uning erdamida asosan shaxsdagi introversiya. ekstroversiya, faollik, reallik, ziyraklik darajasi va boshkalar sinaladigan bo`ldi.

Testlar xususida yana shuni ayzish mumkinki, xar bir testning o`z "kaliti" bo`ladi va bu kalitning egasiga maxsus litsyonziyalar ya`ni kelnshuviga kura ishonchli shaxslargagina sotish, berish xukuki bo`ladi. "Kalitsiz" esa maxsus testlarni xech kimga ishlata olmaydi. endi maxsus sharoitlarga moslashtirilishi kerak bo`lgan testlarga kelsak, masalan, usha K. T. yoki Ayzyonkning testlarini bizning O`zbyokiston sharoitimizda ishlatish kerak bo`lib qolsa, demak, uni tarjima kilgan va uni amaliyetda kullagan kishida professional xukuk va moslashtirish uchun kamida 2. 53 ming kishilik ob`ekt, yana odamlar kerak. SHundagina bu metod moslashtirilgan hisoblanadi va tuplangan ishochli hisoblanadi.

Ijtimoiy psixologik eksperiment. Ijtimoiy psixologik eksperiment bu ijtimoiy hodisalarni o`rganish maksadida tekshiruvchi bilan tekshiriluvchi bilan tekshiruvchi urtasidagi maksadga karatilgan muloqotdir. Bunday muloqotning bo`lishi uchun

eksperimentator, ya'ni tekshiruvchi maxsus sharoit yaratadi va ana shu sharoitda anik reja asosida faktlar tuplaydi. Umumiy psixologiyada bo'lgani kabi, ijtimoiy psixologiyada ham tabiiy va laboratoriya eksperimenti turlari farkanadi Tabiiy eksperimentga misol kilib, rus pedagogi A. Makaryonqoning jamoaning shakllanishi va uni uyushtirish borasida olib borgan tadqiqotlarini olish mumkin. Amerikalik psixolog M. SHERif esa guruhlararo munosabatlarga taallukli fyomenlarni tabiiy sharoitlarda maxsus reja asosida tekshirib o'rgangan. Uning asosiy maksadi vaktinchalik to'zilgan jamoa ezgi ta'til lagerlarida qooperatsiya hamda turli ziddiyatlarning paydo bo'lishidagi psixologik sabablarni o'rganishdan iborat edi.

Laboratoriya eksperimenti odatda maxsus sharoitlarda, maxsus xonalarda, kerakli asbobuskunalar erdamida utkaziladi. Birinchi marta laboratoriya sharoitida ijtimoiy psixologik tadqiqotni rus olimi Bexterev utkazgan edi. U maxsus asboblarda erdamida idrokning anikligini, xotirannng sifatini. ko'zatuvchanlik xususiyatlarini yakka holda va guruh sharoitida solishtirib o'rgandi va guruhnikg borligi xar bir guruh a'zosi psixik jarayonlariga bevosita ta'sir etishini isbot kildi.

Laboratoriya eksperimenti kyoinchalik B. G. Anan'ev. E. S. Ko'z'min, V. S. Merlin, V. N. Myasishev, L. I. Umanskiy va boshkalar tomonidan yanada taqomitlashtirildi va ijtimoiy psixologiyada apparaturauslubini kyong kullanila boshlali. Masalan. F. D. Gorbov va M. A. Noviqovlar tomonidan gomeostat, L. I. Umanskiy tomonidan yaratilgan guruh uchun integratorlar paydo bo'ldi va amlietda bir guruh hodisalarni tekshirishda kyong ishlatila boshladi. Masa

lan guruhiiy gomeostat guruhni tashkil etuvchilar urtasida xarakatlardagi moslikning boryo'kligini tekshiradi. Bu moslamani moxiyati shuki, guruh a'zolari yumalok stol atrofida utiradilar, xar bir katnashuvchi rufarasida tablo va o'zi xoxlagan tomonga burishi mumkin bo'lgan strelka bo'lib, tekshiruvchi xar birining xarakatini ko'zatib turadi. Lekin ularga topshirik kuyndagicha beriladi: "Siz strelkani shunday buringki, sizning xarakatingiz boshkalarinikiga mos bo'lsin, aks holda, sizning beparvoligingiz tufayli butun guruh jazo oladi". Agar guruhda hamjixatlik, birbirini tushunish bo'lsa. ular o'zaro kelishib olib, xatolarni minimal kiladigan bo'lib qoladilar, shu jixatdan turli guruhlar turlicha hulq-atvor namoyon kilishi, bunda guruhning muloqot tajribasi, guruh peshkadamining qobiliyatlari etakchi rol' uynashi eksperimental tarzda isbot kilindi.

Bundan tashkari, maxsus asbobuskunalar erdamida guruh a'zolaridagi ishonuvchanlikqonformizm hodisalarini ham eksperimental tarzda o'rganish mumkin. Guruhdagi umumiy ishonuvchanlikni, guruh tazyikini o'rganish uchun esa auokinetik effekt beruvchi moslamalardan foylaniladi. Bunda yonib to'rgan nukta qorongida avval aloxida tarzda guruh a'zolariga kursatiladi, keyin esa guruh sharoitida, maxsus tayyorlab kuyilgan odamlar orkali odamlar fikrining kanchalik o'zgarishi tekshiriladi.

Proektiv metodlar. Bu usullar test usullarining bir kurinishi bo'lib, undatekshirilunchiga anik tizim yoki kurinishga ega bo'lmagan, noanik narsalar tavsiya etiladi va ularni sharxlash topshirigi beriladi. YA'ni, tekshiriluvchiga turlicha talkin kilish mumkin bo'lgan rasmlar, tugatilmagan xiqoyalar, biror anik kurinishga ega bo'lmagan buyumlar, egochlar berilishi mumkin, ularga karab tekshiriluvchi o'zining hissiy dunesi, kizikishlari, dunekarashi nuktai nazaridan baxo berishi mumkin.

Proektiv usullarga mashxur "Rorshaxning siex doglari" testini kiritish mumkin (1921 y). Bu doglar ikki tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil doglardan iborat

bo`lib, xar bir dog xar xil buekli fonda kursatiladi. Tekshiriluvchidan xar bir "dog"ning n i m a n i eslataetganligini aytish suraladi. Uning ogzidan chikkan so`zlar, assotsiyalarga karab (ularni qontyontanaliz kilib), shaxs xususiyatlari haqida xulosa kilinadi.

YAna bir proektiv usul bu S. Rozyontsveygning rasmlari assotsiysiyalar usulidir. Bunda xaetga teztez uchrab turadigan ziddiyatli vaziyatlarni eks ettirgan rasmlar tekshiriluvchiga tavsiya kilinadi. Bu rasmlarda bir tomonda to`rgan personajlar nimalarnidir gapiraetgan holda gavdalantiriladi, unga karshi tomondagi shaxs esa xali javob kaytarib ulgurmagan, tekshiruvchi tekshiriluvchidan tez, kiska muddat ichida bush kataklarda berilishi mumkin bo`lgan javobni ezishni suraydi. Berilgan javoblarga karab shaxsning yo`nalishi, uning ziddiyatlarga munosabati, agressiyajaxolat hissining xususiyatlari, bu hisning kimlarga karatilganligi va shunga uxshash muxim faktlar tuplanadi

"Tugatilmagan xiqoyalar" ham guruhdagi va yakka shaxslarning karashlari, ulardagi psixologik yo`nalishlarni o`rganishda ancha kul keladigan usuldir. Ularda shaxsning o`ziga, atrofdagilarga, jamoaga munosabatlari aniklanadi. "Mening xaetiy intilishlarim...", "Mening kayfiyatimning bo`zilishiga sabab. odatda...." va shunga uxshash yborzlarnint davomi ezilib, tugatiliish taklif etiladi.

SHunday kilib, ijtimoiy psixologiya xozirgi kunda juda ko`p metodlarga ega, biz tanishib chikkan metodlar ularning asosiylari, bir kismi, xolos. Xar bir tadqiqotchi o`z tadqiqod ob`ektining xususiyatlari. tadqiqot maksadi va mazzuiga karab kerakli uslubni tanlaydi. SHuning uchun ham metodlar tuplami bilan tulaligicha tanishish uchun maxsus adabietlar bilan ham tanishib chikish lozim.

4 MABZU: IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYANING ASOSIIY MUAMMOLARI. MULOQOTNING SHAXS SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIDAGI URNI

R E J A :

1. Muloqot va shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy psixologiiyaning mavzuidir.
- 2.Muloqotma`lumotlar almashinuvi jarayonidir.
- 3.Muloqotning ikkinchi interaktiv tomoni.
- 4.Muloqotnig uchinchi tomoni uning pertseptiv tomonidir.

A D A B I Y O T L A R:

- 1 Karimov; V. M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Tosh: Ukit. nashrieti 1994
- 2.Golovin E. N. Osnovi kul'turi rechi. M: Visshaya shqola 1988
- 3.Dobrovich A. B. Vospitatelyu o psixologii i psixogigiyoni obshyoniya: M. Prosveshyonie. 1987
- 4.Karnegi D. Kak zavoevivat' dro`zey i okazivat' vliyanie na lyudey. Perevod s ang. M. Progress 1990
- 5.Kronin A A. Kronin E. A. V glavnix rolyax: Vi. mi, on, ti, ya. Psixologiya

znachimix otnoshyonii. M. Misl' 1989

6.Nochevnik M. N. Kul'tura i etika obshyoniya T. O`zbyokistan 1985

MULOQOT VA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR IJTIMOIIY PSIXOLOGIYANING MAVZUIDIR

Muloqot odamlar oshiradigan faoliyat ichida etakchi urnini egallab, u insondagi eng muxim ehtiyojni jamiyatda yashash va o`zini shaxs deb hisoblash bilan boglik ehtiyojini qondiradi. SHuning uchun ham har bir inson uchun ahamiyati kattadir.

Muloqot odamlarning birgalikda faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chikadigan turli faolliklari mobaynida birbirlari bilan o`zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. YA`ni har bir shaxsnint jamiyatda ado etadigan ishlari (mexnat, ukish, uyin, ijod kilish va boshkalar) o`zaro munosabat va o`zaro ta`sir shakllari o`z ichiga oladi. CHunki har kanday ish odamlarning bir birlari bilan til topishishi, bir birlariga turli xil ma`lumotlarni

o`zatishni, fikrlar almashuvi kabi murakkab hamqorlikni talab kidali. SHuning uchun har bir shaxsning jamiyatga tutgan urni, ishlarining muvaffakiyati, obrusi uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita boglikdir

Bir karashga osonga uxshagan shaxslararo muloqot jarayoni aslida murakkab jarayon bo`lib unga odam xaeti mobaynida o`rganib boradi. Muloqotning psixologik jixatdan murakkab ekanligi haqida B. F. Parigin shunday ezadi."Muloqot shunchalik ko`p kirralik jarayonki, unga bir vaktning o`zida kuyidagilar kiradi:

a) individlarning o`zaro ta`sir jarayoni; b) individlarning urtasidagi axborot almashinuvi jarayoni; v) bir shaxsning boshka shaxsga munosabati jarayoni; g) bir kishining boshkalarga ta`sir kursatish jarayoni; d) bir birlariga hamdardlik bildirish imqoniyati; e) shaxslarning birbirlarini tushunishi jarayoni; Muloqotning turli shakllari yoki boskichlari mavjud bo`lib, dastlabki boskich odamlarning o`zo`zi bilan muloqotidir. T. SHibutaki "Ijtimoiy psixologiya" darsligida: "Agar odam ozgina bo`lsa ham o`zini anglasa, demak, u o`zo`ziga kursatmalar bera oladi" deb to`g`ri ezgan edi. Odamlarning o`zo`zi bilan muloqoti aslida uning boshkalar bilan muloqotining xarakterini va xajmini belgilaydi. Agar odam o`zo`zi bilan muloqot kilishni odat kilib olib, doimo jamiyatdan o`zini chetga tortib, tortinib yursa, demak, u boshkalar bilan suxbatlashishda, til topishda kiyinchiliklarni boshdan kechiradi, deyish mumkin. Demak, boshkalar bilan muloqot muloqotning ikkinchi boskichidir.

A. N. Leont`ev o`zining "Psixika taraqqiyotidan ocherklar" kitobida muloqotning uchinchi shakliavlodlar urtasidagi muloqotning ahamiyati to`g`risida shunday deb ezadi: "Agar barcha katta avlodlar ulib ketganda, insoniyat to`g`ri yo`k bo`lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti ancha orkaga surilibgina emas, balki yo`qolib ham ketishi mumkin edi". Xakikatdan ham, avlodlararo muloqotning borligi tufayli har bir jamiyatning o`z madaniyati, madaniy boyliklari, kadriyatlari mavjud bo`ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilgor vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saklab keladigan hamda ta`lim, tarbiya ham kundalik muloqot

jarayonida uni avloddanavlodga utkazadilar.

Muloqot murakkab jarayon bo'lganligi uchun ham ayrim olingan muloqot shaklini analiz qilganimizda, unda juda xilmaxil kurinishlar, qomponyontlar va kismalar borligi aniklashimiz mumkin, G. M. Andreeva muloqotning quyidagi to'zilishini taklif etadi:

1. Muloqotning kommunikativ tomoni (ya'ni muloqotga kirishuvchilar ortasidagi ma'lumotlar almashinuvi jarayoni).

2. Muloqotning interaktiv tomoni (ya'ni muloqotga kirishuvchi tomonlarning hulq-atvorlariga ta'sir jarayoni).

3. Muloqotning pertseptiv tomoni (ya'ni muloqotga kirishuvchi tomonlarning birbirlarini idrok etishlari va tushunishlari bilan bogliq murakkab psixologik jarayon).

Bu strukturaning xar bir tomonini batafsil kurib chikamiz.

Kungina olimlar muloqotning inson xatidagi ahamiyatiga tuxtalib utar ekanlar, uning kator vazifalari, funktsiyalarini ajratadilar, Masalan tanikli rus olimi B. F. Lomov uning funktsiyalariga quyidagilarni kiritadi:

a) ma'lumotlar almashinuvi funktsiyasi: agar rasmiy muloqot odamlarning jamiyatda bajaradigan rasmiy vazifalari va hulq-atvor nomlaridai kelib chiksa, masalan, raxbarning o'z kul ostida ishlaetgan xodimlar bilak muloqoti, professorning talaba bilan muloqoti va xokazo, norasmiy muloqot bu odamning shaxsiy munosabatlariga tayanadi za uning mazmuni usha suxbatdoshlarning fikro'ylari, niyatmaksadlari va emotsional munosabatlari bilan belgilanadi. Masalan, dustlar suchbati, poezdda uzoq safarga chikkan yo'lovchilar suxbati, tanaffus vaktida talabalarning sport, moda, shaxsiy munosabatlar borasi dagi munozaralari. Odamlarning asl tabiatlariga mos bo'lgani uchun ham norasmiy muloqot doimo odamlarning xatida ko'prok vaktini oladi va bunda ular charchamaydilar. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, odamda ana shunday muloqotga ham qobiliyatlar kerak, ya'ni uning kanchalik sergapligi, ochik kungilligi, suxbatlashish yo'llarini bilish, til topishish qobiliyati. o'zgalarni tushunishi va boshka shaxsiy sifatleri kundalik muloqotning samarasiga bevosita ta'sir kursatadi. SHuning uchun hamma odam ham raxbar bo'lolmaydi, ayniksa, pedagogik ishga hamma ham kul uravermaydi, chunki buning uchun undan ham rasmiy, ham norasmiy muloqot texnikasidan xabardorlik talab kilinadi.

Muloqot mavzui va yo'nalishiga kura, uning: a) ijtimoiy yo'naltirilgan (kyong jamoatchilikga karatilgan va jamiyat manfaatlaridan kelib chikadigan muloqot), guruhdagi predmetga yo'naltirilgan (o'zaro hamqorlikdagi faoliyatni amalga oshirish mobaynidagi muloqot mexnat, ta'lim jarayonidagi yoki qonkret topshirikni bajarish jarayonida guruh a'zolarining muloqoti), shaxsiy muloqot (bir shaxsning boshka shaxs bilan o'z muammolarini ochish maksadida urnatgan munosabatlari), pedagogik muloqot (pedagogik jarayonda ishtirok etuvchilar ortasida amalga oshiriladigan murakkab o'zaro ta'sir jarayoni) turlari farkanadi.

Xar bir muloqot turining o'z qonun qoidalari, ta'sir usullari va yo'l yo'riklari borki, ularni bilish xar bir kishi, ayniksa odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladiganlarning burchidir.

Muloqot jarayoning murakkab psixologik tabiatini bilish, turli sharoitlarda samarali munosabatlar urnatish malakasini oshirish uchun uning tarkibiga kiruvchi xar bir element yoki bo'laklar bilan aloxida tanishib chikamiz.

MULOQOT MA'LUMOTLAR ALMASHINUVI JARAYONIDIR

Muloqotning qommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, goyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo`lib, til xizmat kiladi. Til shaxslar urtasida aloqa vositasi bo`lib, uning erdamida kishilar bilgan ma`lumotlari va xokazolarni bir birlariga etkazadilar. Ma`lumki, aloqa vositasi sifatida nutkning asosan ikki turi farklanadi: ezma nutk hamda ogzaki nutk. Ogzakn nutkning o`zi dialogik va monologik turlarga bo`linadi. Dialogik nutkning mazmuni, uning xarakteri, davomiyligi muloqotda kirishgan shaxslarning shaxsiy karashlariga, kizikishlariga, bir birlariga bo`lgan munosabatlariga, maksadlariga bevosita boglik bo`ladi. SHuning uchun ham ukituvchi bilan o`quvchining, siesiy raxbarlarning, diplomantlarning, kuchada ychrashib qolgan dugonalarning dialogik suxbatlari birbiridan fark kiladi.

Monologik nutk esa, bir kishining boshka kishiga yoki shular guruhiga nisbatan murojaati bo`lib, uning psixologik to`zilishi, fikrlarning mantikan tugal bo`lishi, gapiraetgan paytda grammatik qonun qoidalariga rioya kilish kerakligi kabi shartlari mavjud. Masalan, ma`ro`zaga tayyorlaetgan talaba tayyorgarlik paytidan boshlab, ma`ro`za kilib bo`lgunga kadar, kator ichki ruxiy kechinmalarni boshdan kechiradi, unga ko`p kuch za vakt sarflaydi. Dialogik nutkga nisbattan bu nutk turi murakkabrok hisoblanadi.

Odamlar muloqot jarayonida so`zlardan tashkari turli xil xarakatlardan, kiliklardan, xolatlardan, kulgu, oxanglar va boshkalardan ham foydala nadilar. Kiliklar, mimika, oxanglar, tuxtashlar, (pao`za), hissiy xolatlar kulgu, yigi, ko`z karashlar, yuz ifodalari va boshkalar o`zaro muloqotning nutksiz vositalari bo`lib, ular muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, uni tuldiradi. ba`zan esa nutkli muloqotning urnini bosadi.

Buyuk rus ezuvchisi L. Tolstoy odamlarda 97 xil kulgu turi hamda 85 xil ko`z karashlari turi borligini ko`zatgan. G. M. Andreevaning ezishicha, odam yuz ifodalari, nigoxlarning 2000 ga yakin kurinishlari bor. Ayniksa, birinchi bor uchrashganda ko`zlar tuknashuvi, nigoxlarning roli keyingi muloqotning takdiriga kuchli ta`sir kursatishi, maxsus tadqiqotlar jarayonida o`rganilgan. Bo`larning barchasi muloqotning hissiy tomondan boy, mazmundor bo`lishini ta`minlab odamlarning birbirlarini tushunishlariga erdam beradi. Muloqotning noverbal vositalarinint milliy hamda xududiy xususiyatlari borligini ham aloxida ta`kidlab utmogi lozim. Masalan, o`zbek xalkining muloqot jarayoni boy, o`zaro munosabatlarining bevosita xarakteri unda shunday vositalarning ko`prok ishlatilishi bilan boglik. Bolalarning o`z yigisi bilan onasiga o`z hiskechinmalari o`z xoxishlarini bildirishlarini ham bolalarning esh xususiyatlariga boglik. Boshka millatlar madaniyatiga nazar tashlanadigan bo`lsa, ularda ham ba`zi bir muloqot vositalarning turli millatlarda turli maksadlarda ishlatilishining guvoxi bo`lishi mumkin. Bolgarlar agar biron narsa buyicha fikrni tasdiklamokchi bo`lishsa, boshlarini u ek bu ekka chaykashar, inqor kilishmokchi bo`lishsachi, aksincha, bosh siltashar ekan. Ma`lumki, o`zbeklar, ruslar va bir kator boshka millatlarda buning aksi.

Noverbal muloqotda suxbatdoshlarning fazoviy joylashuvlari ham katta ahamiyatga ega. Masalan, aellar ko`prok hissietlarga boy bo`lganliklari sababli,

suxbatlashaetganlarida birbirlariga yaqin turib gaplashadilar, erkaklar urtasida esa doimo fazoviy masofa bo`ladi. Olimlarning aniklashlaricha, bolalarni odatdagiday orkamaketin utkazib ukitgandan kura, ularni yuzmayuz utkazib davra kilib ukitgan ma`kul emish. chuyki bunday sharoitda o`quvchilarda ham javobgarlik hissi yuqorirok bo`lar zkan hamda zmotsiyalar almashinishgani uchun ham guruhdagi psixologik vaziyat ijobiy bo`lib, bolalarning predmetga va birbirlariga munosabatlari ancha yaxshi bo`lar ekan.

Demak, ta`limtarbiya jarayonini tashkil ztishda muloqotning barcha vositalariga, ayniksa, nutkka e`tibor berish kerak. Bolalarni ilk eshlik choglaridanok nutk madaniyatiga o`rgatish nutklarini ustirish choralarini kurish zarur. Pedagog esa shunday iutk madaniyatiga ega bo`lishi kerakki, u avvalo uning faoliyatini to`g`ri tashkil etishni ta`mnulasin, qolaversa, bolalarda nutkning usishiga imqoniyat bersin. Buyuk pedagogimizdan V. A. Suxomlinskny ham ukituvchiniig madaniyati to`g`risida gapirib, bu madaniyatning tarkibiy va asosiy kismi nutk madaniyati ekanligini bejiz ta`kidlamagan.

MULOQOTNING IKKKINCHI INTERAKTIV TOMONI

Muloqotning bu xususiyati kishilarning muloqot jarayonida birgalikda faoliyatda birbirlariga amaliy jixatdan bevosita ta`sir etishlarini ta`minlaydi. SHu tufayli odamlar hamqorlikda ishlash, birbirlariga erdam berish, birbirlaridan o`rganish, xarakterlar muvofiklitiga erishish kabi kator qobiliyatlarini namoyon kilishlari mumkin. SHu tufayli ukituvchi bola shaxsiga maksadga yo`nalgan holda ta`sir kursatishi mumkin. Aslini olganda, xar kanday muloqot, agar u bemani, mak salsiz, kuruk gaplardan iborat bo`lmasa, doimo muloqotga kirishuvchilarning hulq-atvorlarini, ularning ustanovkalarini o`zgartirish imqoniyatiga ega.

Jamiyat mikesida oladigan bo`lsak. odamlarning turli sharoitlarda o`zlarini to`tishlari, hulq-atvorlarining boshkarilishi ma`lum psixologik qonuniyatlarga boglikligini kurish mumkin. Bunga sabab jamiyatga kabo`l kilingan turli normalar, qonunqoidalar. Chunki o`zaro muloqot va o`zaro ta`sir jarayonlarida shunday xattixarakterlar obrazlari kishilar ongiga singib boradiki, ularni xar bir kishi norma sifatida kabo`l kiladi. Masalan, usmir bola, umuman eshlar jamoat joylarida kattalarga urin bushatib berishlari kerakligi ham hulq-atvorning normasi. Shu normaga amal kilish yoki kilmaslik ijtimoiy nazorat tizimi orkali boshkariladi. Ya`ni yuqoridagi sharoitda agar usmir bola avtobusda kariyaga joy bushatmasa, jamoatchilik usha zaxoti uni tartibga chakiradi. Demak, xar bir shaxs turli sharoitlarda turlicha rollarni bajaradi, bu rollarning kanday bajarilaetganligi, odamlarning ko`tishlariga mos kelishligi ijtimoiy nazorat tizimi orkali ko`zatib turiladi. Shuning uchun ham muloqotga kirishgan kishilar doimo o`z hulq-atvorlarini, qolaversa, o`zgalarning hulq-atvorini nazorat kilib, xarakterlarda birbirlariga moslashadilar. Lekin ba`zan shunday bo`lishi ham mumkinki, rollarning ko`pligi, rollarning ziddiyatligiga olib kelishi mumkin. Masalan, maktab ukituvchisining o`zi ukietgan sinfda farzandi bo`lsa, dars paytida shunday ziddiyatlarni boshdan kechirish mumkin, ya`ni bir vaktning o`zida ham ota, ham ukituvchi rolini bajarishga majbur bo`ladi. Yoki xulki emon o`quvchining uyiga kelgan ukituvchi bir

vaktning o`zida ham ukituvchi ham mexmon rollari urtasida kiynaladi.

Turli rollarni bajaraetgan shaxslarning o`zaro muloqotlari ko`tishlar tizimi orkali boshkariladi. Masalan. xoxlaydimi yoki xoxlamaydimi, ukituvchidan ma`lum xarakatlarni ko`tishadiki, ular ukituvchi roliga zil bo`lmasligi kerak, o`z rollariga mos xarakat kilgan, doimo me`er mezonida ish tutgan kishining xarakatlari odobli xarakat deb aytiladi. Masalan, ukituvchining odobi, o`z kasbining ustasi ekanligi, bolalar kalbini tushuna olishi, ularning esh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ish to`tishi uning odobga ega ekanligiking belgisidir. Odobsiz odam buning aksidir.

Demak, o`zaro muloqot jarayonida bir odam ikkinchi odamga psixologik ta`sir kursatadi. Bu ta`sir ikkala tomondan ham anglanishi yoki anglanilmasligi mumkin. YA`ni ba`zan biz nima uchun bir shaxsning bizga nakadar kuchli ta`sirga ega ekanligini, boshka biri esa, aksincha xech kanday ta`sir kuchiga ega emasligini tushunib etmaymiz. Bu esa pedagogikada muxim muammodir. Xar bir pedagogning o`z ta`sir uslublari va ta`sir kuchi bo`ladi. Ukituvchi shaxsining bolalarga ta`siri kunidagi eksperimental ishda yakqol ko`zatilgan. Boshlangich sinf o`quvchilariga anchagina uyinchoklar berib, ishlarning ichida fakat birtasiga, kizil, egoch uyinchokka tegmasligi aytilgan. Bolalar elgiz qoldirilib,

xarakatlari pinxona ko`zatilgan. Juda ko`p bolalar ta`kiklangan uyinchoklarga baribir tegishgan. eksperimentning ikkinchi seriyasida endi barcha uyinchokka tegishi mumkinu. fakat kizil kutichaning qoptogini ochish mumkin emas, deb aytilgan. SHu kuticha teppasiga esa shu bolalarning ukituvchisi surati kuyilgan. Bu seriyada birinchisiga karaganda "ta`kikni bo`zuvchilar" soni keskin kamaygan. Demak, bu narsa ukituvchi shaxsining bola xarakatlariga ta`sirini yakqol isbotlab turibdi.

SHaxslararo, ta`sir haqida gap ketganda, ukituvchi obrusining roli haqida ham aytish lozim. CHunki, obruli odam doimo usha obru qozongan guruhida o`z mavqyeiga ega va ta`siriga ega bo`ladi. SHaxs obrui uning boshka shaxslarga irodaviy va emotsional ta`sir kursata olish qobiliyatidir. Ma`lumki, obru amal yoki xaetiy tajriba bilangina orttirilmay, uning xakikiy asosi shaxsning odamlar bilan to`g`ri munosabati, undagi odamiylik hislatlarining, boshka ijobiy hislatlarining uygunlashuvidir. Psixologik obru ta`sir kursatishning eng muxim mezonidir.

MULOQOTNING UCHINCHI TOMONI UNING PERTSEPTIV TOMONIDIR

Muloqot jarayonida odamlar bir birlari bilan ma`lumot almashib. o`zaro ta`sir kursatibgina qolmay, balki bir birlarini to`g`rirok va anikrok anglashga tushunishga va idrok kilishga xarakat kiladilar. Bu tomon shaxsiy idrok va tushunish muammosi bilan boglikdir. Birgalikdagi faoliyat jarayonida shaxslarning bir birlarini to`g`ri tushunishlari va anik idrok kilishlari muloqotning samarali bo`lishini ta`minlaydi. Rus psixologi A. A. Badalev boshchiligida laboratoriya bir birlarini idrok kilish mexanizmlarini aniklash borasida kator psixolog qonuniyatlarini ko`zatgan. Bunday mexanizmlarga idyontifikatsiya, refleksiya va steriotipizatsiyalar kiradi. Idyontifikatsiya shunday psixolog hodisaki, bunda suxbatdoshlar birbirlarini to`g`rirok idrok kilish uchun o`zlarini bir birlarining urniga kuyib kurishga xarakat kiladilar. YA`ni o`zidagi, bilimlar, tasavvurlar, hislatlar orkali boshka birovki tushunishga xarakat kilish, o`zini

birov bilan solishtirish (ongli yoki ongsiz idyontifikatsiyadir. Masalan. birinchi marta uchrashuvga ketaetgan yigitning ichki xolatini uning urtogi yoki akasi tushunishi mumkin.

Reflektsiya muloqot jarayonida suxbatdoshning pozitsiyasidan turib. uni tasavvur kilishdir, ya`ni refleksiya, boshka odamning idrokiga taallukli bo`lib, o`ziga birovning ko`zi bilan karashga intilishdir. CHunki, bu siz odam muloqot jarayonida o`zini anik bilmasligi, noto`g`ri muloqot frmlarini tanlashi mumkin.

Steriotipizatsiya odamlar ongida muloqot mobaynida shakllanib urnashib qolgan kunikib qolingan obrazlardan shablon sifatida foydalanish xollaridir. Ijtimoiy stereotiplar xar bir shaxsda u yoki bu guruhli kishilar haqida shakllangan obrazlardir. A. A. Bodalev va uning shog`irdlari bunday steriotiplar ba`zan muloqotni to`g`ri yo`naltirganligini ta`minlasa, boshka xollarda esa undagi xatoliklarning sababi bo`lishi mumkinligini ko`zatishtgan. Idrok va tushunish borasidagi bunday xatoliklar k a u z a l a t r i b u t s i y a (lotinchasiga "kao`za" sabab, "otributsio" bermok, xushib bermok ma`nosini bildiradi) deb ataladi. Masalan, ukituvchi bilan ham suxbat bo`lib qolgan odamda suxbat boshidaek "xozir odob axlokdan dars berishni boshlamasmikan" degan shubxa paydo bo`lishi mumkin. Bu ham steriotip. Bundan tashkari odamlar, birinchi marta ko`rgan odam to`g`risida tasavvo`rga ega bo`lish maksadida uning tashki kiefasi bilan xakteri urtasida boglikliklar urnatishga xarakat kilarkan. SHunday boglikliklarni aniklash maksadida A. A. Bodalev talabalar guruhiga turlicha kiefali shaxslarning fotosuratlarini kursatgan. 72 kishidan 9 tasi iyagi katta kishilar kuchli irodali kishilar ekanligini, 17 tasi peshonasi kyong odamlar aklli ekanliklarini. 3 kishi sochi kattik odamlarning kaysarrok, kat`iy ekanliklarini, 5 kishi kichik buyli odamlar xokimiyatga intilgan, boshkalar ustidan buyruk berishgamoyil, chiroyli odamlar e uta o`ziga bino kuygan yoki nodon bo`lishligini aytishgan va xokazo.

Tabiiyki, bunday fikrlar mutlak to`g`ri emas, lekin kishilar ongida avloddanavlodga utib kelaetgan tasavvurlar shunday obrazlarni shakllantirgan. Notanish odam haqida tushunchaning shakllanishida u haqida berilgan birlamchi ma`lumot katta rol` uynaydi. Masalan, usha Bodalev talabalarning ikki guruhiga bir xil portret kursatib, birinchi guruhda bu odam yirik olim, ikkinchisida esa, bu davlat jinoyatchisi deb, unga ikkala holda ham ijtimoiy psixologik xarakteristika berishlarini suragan. Kursatmalar xar xil bo`lganligi sababli berilgan ta`riflar ham xar xil bo`lgan. Birinchi guruhdagi talabalar bu odam mexnatkash, mexribon, shafkatli, gamxur, aklli bo`lsa kerak, deyishgan bo`lsa. ikkinchi guruhdagilar uni beshavkat, makqor, kat`iyatli deb ta`riflashgan. Brinchi guruhdagilar portretdagi ko`zlarni dono, muloypm deyishgan bo`lsa, boshkalar ularni ezuv. beshafkat deb aytishgan.

SHunday kilib, ijtimoiy pertsepsiya yoki odamlarning birbirlarini to`g`ri idrok kilish va tushunish jarayoni muloqotning muxim muammolaridan biridir. Bu jarayon psixologik jixatdan murakkab bo`lib, unda muloqotga kirishaetgan tomonlarning xar biri apoxida ana shu idrokning ham ob`ekti, ham sub`ekti bo`lib faoliyat kursatadilar. Idrokning ob`ekti sifatida shaxs qaralganda unda xosil bo`ladigan "boshka odam obrazi"ning barcha sifatlari va kirralari nazarda tutiladi. Bunday obraz paydo bo`lishiga xizmat kiladigan belgilarga: usha odamning tashki kiefasi, uning kiyinishi, o`zini to`tishi. hissiy xolati. ovozi. nutki. kiliklari. yurishi va xokazolar kiradi. Lekin

shularning ichida odamning yuzi muloqot mobaynida suxbagdosha eng ko'p ma'lumot beradigan ob'ektdir. SHuning uchun ham telefonda suxbatlashgandan kura yuzmayuz suxbatlashish ancha oson va axborotlarga boydir.

Odamlarning bir birlarini to'g'ri idrok qilishlari ularning pertsept1sh, ya'ni hissiy bilish (idrok, sezish) sohasiga atokador bo'lsa, bir birlarini tushunishi ularning tafakkur sohalariga bevosita taallukli bo'lib, murakkab jarayondir. Boshka odamni to'g'ri tushungan shaxs uning hissiy xolatiga kira olgan hisoblanadi, boshkacha kilib aytganda, unda e m p a t i ya birovlarining his kechinmalarini tushuna olish qobiliyati rivojlangan bo'ladi. YUksak ongli, madaniyatli, "ko'pni ko'rgan" shaxsgina boshkalarni to'g'ri tushunishi, ularning mavqyeida tura olishi mumkin.

Anik va to'g'ri tushunishga taallukli qonuniyatlarga kuyidagilar kiradi

1.Boshka odam haqidagi ma'lumotning mikdoriy tomoni. Birinchi bor tuknashgan odamlarda bir birlari haqida fakat birlamchi tasavvurgina xosil bo'lishi mumkin. Amerikalik tadqiqotchilar talabalarga boshka talabalarga baxo berish topshirigini berishgan. Baxolar birinchi tuknashuv natijasiga kura, bir xaftadan keyingi kayta tuknashuv natijasida va ikki xaftadan keyin tekshirilgan. Ma'lum bo'lishicha, eng anik tasavvur ikki xaftalik tanishuvdan keyin bo'lar ekan.

2.Ma'lumotlarni olish tartibi. Boshka odam haqida berilgan ma'lumotga asosan unda usha odam haqida muayyan fikr xosil qilish oson. lekin uni kayta kurish, o'zgartirish ancha mushkul.

3.Normal intellektning bo'lishi. Intellekt juda yuqori bo'lganda ham, juda past bo'lganda ham boshka odamni to'g'ri tushunish kiyin.

4.Maxsus tayyorgarlikning bo'lishi. Mutaxassislar 5 kursda ukiyetgan psixolog talabalar bilan portret chizadigan rassomlarning boshkalarga bergan baxolarini solishtirishlari natijasida rassomlarning baxolarini solishtirishlari natijasida rassomlarning baxolari ancha anikrok bo'lib chikkanining guvoxi bo'lishgan.

5.Hissiy xolatlarining ta'siri. Nurrey degan olimning tadqiqotlarida turli emotsional xolatni boshidan kechiraetgan shaxslarga boshka odamni baxolash topshirigi berilgan. Bir seriyada tekshiriluvchilarga elektr toki bilan ta'sir etib turib, boshka odamning rasmini baxolashni tavsiya etishganda. baxolanadigan shaxsda joxillikka yakin sifatlar ham borligi aytilgan. YAxshi emotsional xolat boshdan kechirilaetgan seriyada esa usha odamda asosan yaxshi sifatlar kayd etilgan.

6.SHaxsning ochikligi. Kundalik muloqotda ochik, samimiy odam bilan tund, pismik odam baxolari urtasida sifat farqlari aniklangan. Bundam tashkari, odamning muloqot tajribasining boyligi ham uning boshkalar haqidagi tasavvurlarining anik bo'lishini ta'minlaydi.

Demak, yuqoridagi barcha qonuniyatlarni hisobga olgan holda, shaxs tarbiyasi bilan shugullanish uni kelgusidagi murakkab va xilmaxil muloqot jarayonlariga psixologik tayyorlaydi. Bunday tayyorgarlik ayniksa, bo'lgusi psixologlar uchun muximki, ular o'z kasblari tufayli turli muloqot vaziyatlariga duch keladilar va xar bir vaziyatda ulardan nixoyatda utkir didlilik, odob va kishilar psixologiyasini bilgan holda ularni to'g'ri tushunish malakasi talab kilinadi. Bir so'z bilan aytganda. bir muloqotdagi bilimdonlikdir. Ijtimoiy psixologiyaning bu borada noeb usuli bor, u ham bo'lsa, ijtimoiy psixologiya tryoningdir.

Tryoning usulining ijtimoiypsixologik mohiyati shuki, bu usul orkali odamlarda muloqot malakalari xosil kilinib, ular turli ijtimoiy sharoitlarda o`zini to`g`ri to`tishga odatlantiriladi. Boshkacha kilib aytganda, tryoning muloqotga o`rgatishdir. To`g`ri, odam kishilar jamiyatida yashar ekan, kundalik muloqot jarayonida turli muloqot shakllariga o`rganib, o`zida ma`lum muloqot malakalarini shakllantirib boradi. Lekin insonda bunday malakalar stixiyali tarzda yoki maksadga karatilgan holda ham xosil kilishi mumkin, Oxirgi xolat xozirgi zamon kishisining turli ishlab chikarish va muomalasharoitlarida to`g`ri moslashishiga erdam beradi. Bu narsa insonda, YU. N. Emil`yanov ta`biri bilan aytganda, ijtimoiy aklzaqovatning shakllanishiga olib keladi. Ijtimoiy aklzaqovatga ega bo`lgan shaxs o`zini ham, o`zgalarni ham, ularning o`zaro munosabatlarini ham to`g`ri anglaydi hamda turli muloqot shakllarini bashorat kila oladi. Ana shunday aklning bo`lishi uchun psixologlar maxsus tayyorgarlik guruhleri yoki tryoning guruhleri tashkil etishni allakachon taklif kilib chikishgan. SHunday maksadlarda Garbda mashxur bo`lgan Tguruhlar tashkil etilib, unga ixtieriy muloqot jarayonida ma`lum kiyinchiliklarni his kilaetgan shaxslar taklif etiladi. Ijtimoiy psixologik tryoningning asosiy metodlariga guruhiy munozaralar, rolly uyinlar va psixologik sezgirlikni oshiruvchi tryoninglar kiradi. T guruh a`zolari odatda kishidan 15 kishigacha bo`lib, mashgulotlar bir necha kundan bir necha oylargacha davom etadi. Tguruhining ahamiyati shundan iboratki, u birinchidan, odamlar urtasida ilik o`zaro munosabatlarning shakllanishiga olib kelib, shaxsda birovni tushunishga intilish, uning manfaati yo`lida o`z karashlarini ham kayta analiz kilish ehtiyojini paydo kiladi. Ikkinchidan, Tguruh a`zolari urtasida shunday umimiy "psixologik til" paydo bo`ladiki, ular tez orada o`zgalarni va o`z hiskechinmalarini anglabgina qolmay, balki birbirlariga ham ijobiy ta`sir kursatish qobiliyatiga ega bo`ladilar. Ularda muloqot mobaynida o`zini "O`zgalar" urniga kuyish, ularning ichki olamini to`g`ri tushunish qobiliyati va istagi tarbiyalanadi.

Uchinchidan, Tguruhdagi mashgulotlar muloqot jarayonining turli murakkab kirralaridan tashkari, uning mazmuniy tomonlari buyicha ham ishtirokchilarni chiniktiradiki, ular muomaladagi xar ibora va imoishoranint tub ma`nosini tushunishga erishadilar. Masalan, "xayryu yaxshi qoling" iborasini uning kanday oxangda, kay xolatda aytilishiga karab, suxbatdoshning yashirin niyatlarini ukib olish va shunga kura xarakat kilishga o`rgatadi.

Ijtimoiy psixologik tryoningning metodik talablariga kuyidagilar kiradi:

1. O`quv jarayonida guruhda tashkil etilgan muloqot orkali guruhiy jarayon yoki xolatlardan individual xolatlarga, ya`ni xar bir ishtirokchining o`z shaxsiy "meni"ni tushunishga olib kelishi lozim. CHunki munozara yoki uyinlar jarayonida ishtirokchilar vaziyatni yoki rolni faol o`zlashtirib, xar bir xolatdan o`zi uchun xulosa chikarishga olib kelishi zarur, yoki bo`lmasa, interpsixik jarayondan intrapsixikka aylanishi kerak.

2. T guruhlarda muloqotning nutk shakllaridan tashkari, uning nutksiznoverbal shakllari ham kyong kullanilishi, ya`ni xar bir o`rganuvchi o`z hulq-atvorini verbal nazorat kilishdan tashkari, o`z tanasi, xar bir xarakat, ritmning mohiyatini ham tushungan holda uni xaetda, amalda ishlatilishiga erishish zarur.

4. T guruhining xar bir ishtirokchisi albatta o`zo`zini ko`zatish kundaligini yuritmogi. unga xar galgi mashgulotdan sung o`z hiskechinmalari, muammolarni echishdagi shaxeiy ishtiroki, tasavvurlari va boshkalarni odilona ezib borishi ham

muximdir a`zosi mashgulotlarni sira ham qoldirmaslikga xarakat kilishi zarur, chunki bu narsa o`quv guruhining muxitiga, a`zolarining o`zaro munosabatlariga bevosita ta`sir kiladi.

5. Mashgulotlar maxsus xonalarda, shovkinsurondan xoli erda tashkil etilishi, u er did bilan bezalgan, shinam bo`lmogi lozim.

6. Trypyx a`zolari mashgulotlarga o`zlari uchun kulay kiyimlarda kelishlari lozimki. bu narsa boshkalarda ham, o`zida ham ortikcha hissiyatlarni tugdirmasligi kerak.

7. Instruktor yoki shu mashgulotlarni utkazuvchi tryonerga aloxida e`tibor berishi zarur. U o`zi maxsus tayyorgarlikdan utgan, xushmuomala, did bilan kiyingan, xar bir mashgulotga ataylab tayyorgarlik kurish imqoniyatiga ega bo`lgan shaxs bo`lishi lozim. U o`z kayfiyati, munozara yoki uyinga shaxsiy munosabati bilan mashgulotning tabiiy kechishiga xalakit bermasligi, sabr tokatli, madaniyatli bo`lishi zarur.

Mashgulotlarni tashkil etish shakliga kelsak, u maksad va mazmuniga mos holda "yumalok stol" atrofida, turtburchak stol atrofida, gilam ustida, ba`zan tik holda amalga oshirilishi mumkin.

Afsuski, Tguruhlar ayrim yirik shaxarlardagi yirik sanoat qorxonalari raxbarlarini muloqotga tayyorlash. mas`ul shaxslarni kayta tayyorlash kurslarida, psixologlar davrasidagina utkazilmokda. Vaxolanki, muloqotdagi bilimdonlikka erishish, "ijtimoiy akl"ga bo`lish barcha mutaxassislarga zarur. Amaliy psixolog xox.maktabda bo`lsin, xox sanoat qorxonasi yoki boshka idora va o`quv yurtida bo`lmasin, maxalliy sharoitni chukur o`rgangan holda, u erda raxbariyat bilan kelishilgan holda Tguruhlari tashkil etmogi va shu yo`sinda ham o`zining, ham atrofda gilarining bilimdonligini oshirib bormogi lozim.

5 MAVZU: IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYADA GURUHLAR MUAMMOSI

REJA:

1. Katta ijtimoiy guruhlar psixologiyasi.
2. etnik guruhlar psixologiyasi.
3. Etnopsixologik tadqiqotlarda ishlagiladigan metodlar.
4. Kichik guruhlar psixologiyasi.
5. Kichik guruhdarning klassifikatsiyasi.
6. Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar.

ADABIYOTLAR

1. V. M. Karimova Ijtimoiy psixologiya asoslari. T: Ukituvchi nashrieti 1994
2. Andreeva G. M. Aktual`nie problemi sotsial`noy psixologii. M. Iz. MGU.

3. Sotsial'naya psixologiya: Uchebnoe posobie dlya studyontov pedinstitutov. (A V. Petrovskiy. V. V. Abramenkova. M. E. Zelyonova i dr. pod. red. L. V. Petrovsqogo M. Prosveshyonie, 1987
4. Sotsial'naya psixologiya: Istoriya, teoriya, empiricheskie isledovaniya. Por red. E. S. Ko`z'mina, V. E. Semenova L. G. U. 1979
5. Anikeeva N. P. Jamoadagi ruxiy muxit Toshkyont, "Ukituvchi", 1992
6. Qovalev A. G. Qollektiv i sotsial'nopsixologicheskie problemi ruqovodstva. M. Politizdat 1975
7. Qolominskiy YA. V. Psixologiya vzaimootnoshyoniya v malix gruppax. M: Izd. B. GU. 1976
8. Petrovskiy A. V., SHpalinyokiy V. V. Sotsial'naya psixologiya qollektiva. M: Prosveshyonie 1978

KATTA IJTIMOIIY GURUHLAR PSIXOLOGIYASI

Har bir shaxs o`z faoliyatini turli guruhlar sharoitida yoki turli guruhlar ta`sirida amalga oshiriladi. Chunki, jamiyatdan chetda qolgan yoki insonlar guruhiga umuman kushilmaydigan individning o`zi yo`k, kishi jamiyatda yashar ekan, u doimo turli insonlar bilan muloqotda, o`zaro ta`sirda bo`ladi, bu muloqot jarayonlari esa doimo kishilar guruhida ro`y beradi. SHuning uchun ham guruhlar muammosi, uni o`rganish va guruhlarining shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chikarish ijtimoiy psixologiyaaning asosiy mavzularidan va muammolaridan biridir.

Psixologik ma`noda guruh bu umumiy belgilar, umumiy faoliyat. muloqot hamda umumiy maksad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir. Demak. olimlar guruhi tashkil topishi uchun albatta kandaydir umumiy maksad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo`lishi shart. Masalan, talabalar guruhi uchun umumiy narsalar ko`p (o`quv faoliyati, bilim olish, eshlariga xos birliklar (uspirin eshlar), ma`lum o`quv yurtida ta`lim olish istagi va xokazo. Kuchada biror tasodif ro`y berganligi uchun tuplangan kishiglar uchun ham umumiy bo`lgan narsa bor bu kizikuvchanlik bo`lib utgan hodisaga guvoxlik, unga umumiy munosabatdir.

Guruhni aloxida shaxslar tashkil egadi, lekin xar bir guruh psixologiyasi uni tashkil etuvchi aloxida shaxslar psixologiyasidan fark kiladi va o`ziga xos qonuniyatlarga buysunadi. Ayni shu qonuniyatlarni bilish esa turli tipli guruhlarini boshqarish va ana shu guruhlarini tashkil etuvchilarni tarbiyalashning asosiy mezonidir. Guruhlarning turlari ko`p, shuning uchun ham ularni turli olimlar turlicha klassifikatsiya kiladilar. Bizning nazarimizda, G. M. Andreevaning "Ijtimoiy psixologiya" darsligida klassifikatsiya guruhlarining asosiy turlarini o`z ichiga kamrab olgan. U xar kanday kishilar guruhini avvalo shartli va real` guruhlarga bo`ladi. Real` guruhlar anik tadqiqot maksadlarda tuplangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlarga bo`linadi. Qonkret faoliyat odamlarning tabiiy ehtiyojlari asosida tashkil bo`ladigan bunday tabiiy guruhlarining o`zi kishilarning soniga karab katta kichik guruhlarga bo`linadi. Katta guruhlar uni tashkil etuvchilarning maksadlari fazoviy joylashishlari, psixologik

xususitlariga karab, uyushgan va uyushmagan turlarga kichiklari esa o'z navbatida endi shakllanaётgan diffo'z hamda taraqqiyotning yuksak pogonasida kutarila olgan jamoa turlariga bo'linadi. Guruhlarning ijtimoiy psixologiya uchun ayniksa muxim hisoblangai turlariga ta'rif berish va ularning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni maksad kilib kuygan holda, bevosita katta guruhlarining ijtimoiy psixologik qonuniyatlarini o'rganishga utamiz.

Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar va ularni ilmiy tadmik kishish printsiplari. Katta guruhlar kishilarning shunday birlashmalariki, undagi odamlar soni avvalo ko'pchilikni tashkil etib, ma'lum sinfiy, ilmiy, irkiy, profesional belgilar ularning shu guruhga mansubligini ta'minlaydi. Katta guruhlarini tashkil etuvchilar ko'psonli bo'lganligi va ular hulq-atvorini belgilovchi mexanizmlarning o'ziga xosligi tufayli bo'lsa kerak, ijtimoiy psixologiyada olimlar ko'pincha kichik guruhlarda ish olib borishini afzal kuradilar. Lekin katta kishilar uyushmasining psixologiyasini bilish juda katta tarbiyaviy va siesiyamafkuraviy ahamiyatiga ega. Bu sohadagi tadqiqotlarning kamligi bir tomondan, aytib utilganidek, ko'pchilikni kamrab olishda kiyinchiliklar bo'lsa, ikkinchi tomondan, katta guruhlar psixologiyasini o'rganishga karatilgan metodik ishlar zaxirasining kamligidir. Masalan, ishchilar yoki zielilar sinfi psixologiyasi o'rganilishi kerak, deylik. Avvalo usha ishchilarning soni ko'p, qolaversa, ishchilarning o'zi turli ishlab chikarish sharoitlarida ishlaётgan, turli iklim sharoitlarida yashaётgan turli millatga mansub kishilardir. Ularning barchasini kamrab oladigan yagona ishonchli metodikani topish masalasi tadqiqotchi oldiga juda jiddiy muammolarni kuyadi. Shuning uchuk ham xar bir katta guruhga taallukli bo'lgan asosiy etakchi sifatni topish va shu asosda uning psixologiyasini o'rganish xozircha ijtimoiy psixologiyadagi asosiy metodologik yo'llanma bo'lib kelmokda. Qolaversa katta guruhlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida shakllangan guruhlar bo'lgani uchun ham xar kandaу guruhni o'rganishdan oldin, xox bu sinflar bo'lsin, xox millatlar yoki xalklar psixologiyasi bo'lsin, uning xaet tarzi, unga xos bo'lgan odatlar, udumdar, an'analar o'rganiladi. Ijtimoiy psixologik ma'noda, xaet tarznni o'rganish deganda, u yoki bu guruhga taallukli bo'lgan kishilar urtasida amalga oshiriladigan muloqot tiplari, o'zaro munosabatlarda ustun bo'lgan psixologik omillar, kizikishlar, kadriyatlar, ehtiyojlar va boshkalar nazarda tutaladi. Ana shularning umumiyligi tufayli xar bir shaxsda, ya'ni u yoki bu katta guruhga mansub bo'lgan shaxsda tipik hislatlar shakllanadi. Masalan, 90 yillarning eshlariga xos bo'lgan tipik sifatlar ana shu eshlar urtasida kyong tarkalган urfodatlar, moda, so'zlashish xususiyatlari, kadriyatlar, kizikishlar va xokazolar tufayli shakllanadi. SHuning uchun ham 20 eshli kishining psixologiyasini tulik ravishda o'rganish uchun undagi bilish jarayonlarining o'ziga xosligi, shaxsi, xarakteri va individual psixologik xususiyatlaridan tashkari, yana unga uxshash eshlarda ustun bo'lgan psixologik hislatlarining kanchalik namoyon bo'lishini, u mansub bo'lgan va asosan vaktini utkazadigan guruhlar psixologiyasini, milliy sifatlarini ham nazarda to'tish za ularni o'rganish zarur. Bu degani, xar bir shaxs ongida uning yakka, aloxida orttirgan shaxsiy tajribasiga aloqador psixologik tizimlardan tashkari, uning kaysi millat. elat sinfi mansubligi singdirilgan psixologik tizimlar ham mavjuddir va uni ilmiy tadqiqotchi inqor etmasligi kerak.

ETNIK GURUHLAR PSIXOLOGIYASI

Ijtimoiy psixologiyada katta guruhlar ichida etnik guruhlar psixologiyasi, ya'ni etnopsixologiya buyicha ko'prok tadqiqotlar utkazildi. Ayniksa, xozirgi davrda xar bir jumxuriyatlar aloxida. mustakil davlat mavqyeini olgan, lekin boshka tomondan karaganda, hamdustlik mamlakatlari ittifoki sharoitida millatlar urtasida muttasil aloqalar mavjudligidan kelib chikib, milliy psixologiya masalalari kun tartibida avvalgidan ham muxim masala sifatida kuyilmokda. SHuning uchun ham katta guruhlar ichida milliy guruh larga ko'prok e'tibor berishni lozim topdik, bunday etiborning yana bir boisi O'zbyokistonda bu sohada ayrim tadqiqotlarning utkazilganligi. lekin ular ko'p xollarda milliy psixologiya darajasiga olib chikilmaganligidadir.

Milliy psixologiya nima va uni kanday kilib o'rganish mumkin? Bu xozirda, ya'ni mustakil O'zbyokiston sharoitida. ko'pgina tadqiqotlarni kiziktiraetgan masaladir. Chunki, davr etnopsixologiyadan shunday empirik ma'lumotlar kutmokdaki, u fakatgina milliy onnga taallukli bo'lgan xozirgi va utmishdagi xolatni emas, balki millatning ertangi kunini, uning ongi kaysi tomonga o'zgarishini. millatlararo sodir bo'ladigan jarayonlarni bashorat kilmogi lozim. Buning uchun esa unga kuchli etnopsixologik nazariya va ishonchli metodlar kerak. O'zbyokiston olimlari oxirgi paytlarda masalaning xuddi ana shu tomoniga katta e'tibor bermokdalar. Chunki sobik Ittifok sharoitining o'zi ana shunday kuchli nazariyaning bo'lishi uchun anchagina tutanok bo'lgan. empirik tadqiqotlar esa, avval ta'kidlaganidek, tor guruhlar doirasidan. avvalo, oilalar doirasidan chikmagan edi.

Etnopsixologiya bu psixologiyaning shunday tarmogiki, u ayrim olingan millatlar psixologiyasidan tashkari, turli xalklar psixologiyasini, kichik milliy guruhlarini ham o'rganadi. Ma'lumki, bu boradagi birinchi ilmiy tadqiqotlarni V. Vundt boshlab bergan edi. Uning tadqiqotlaridagi "xalk" tushunchasi aslida etnik uyushma ma'nosida tushuntirilgan edi. Uning fikricha. etnik guruhlar psixologiyasini o'rganish uchun ularning tilini. odatlarini va ana shu xalitarda kyong tarkalgan afsonalar za boshka ong tizimlarini o'rganish kerak. SHunisi dikkatga sozovorki, Vundtdan keyingi davrda utkazilgan muxim tadqiqotlardan biri bizning ulkamizda utkazilgan bo'lib, uni psixolog A. R. Luriya amalga oshirgan edi. Bu eksperimental tadqiqot bo'lib uni utkazishdan asosiy maksad L. S. Vigotskiyning madaniytarixiy yondashuv goyasini tekshirish edi. Luriya boshchiligidagi olimlar guruhi revolyutsiya galaba qozongan O'zbyokiston sharoitida turmush tarzining o'zgarishi bilan o'zbek xalki psixologiyasining ham o'zgarganligini isbot kildilar. Asosiy maksad bilish jarayonlarining o'zgarganligini isbot kilish bo'lsa ham tadqiqotchilar o'zo'zini anglash va o'z hulq-atvorini analiz kilish 6opasida ham uyda utiradigan aellar, endigina savod olish maksadida savodxondik kurslarida ukiyetgan aellar hamda pedagogika bilim yurtlarida ta'lim olaetgan kizlar urtasidagi fark boryo'kligini tekshirishdi. Tadqiqot asosan o'zo'zini analiz kilish metodi erdamida utkazilgan bo'lib. aellarga turli savollar orkali o'z shaxsiga xos xususiyatlarni, o'zidagi etakchi sifatlarni aniklash va ba'zi psixologik xolatlarga baxo berish topshirigi berildi. Lekin javoblarning sifati, tulikligi aellarning bilim saviyasiga va ijtimoiy aloqalar tizimida tutgan urniga boglik bo'lib chikdi. Uyda utirgan aellar ko'p xollarda kuyilgan savolni ham anglamasliklari ma'lum bo'ldi.

Luriya shu narsaga ikror bo'ldiki, o'zbeklardagi ong asosan boshka odamlar fikriga bog'liq ekanligi, tobelik psixologiyasi ko'pchiligini anikladi. Masalan, aellarga o'zidagi emon sifatlarni aytish topshirigi berilganda, ular emon kushnilarni kursatishar va umuman

o'zo'zini baxolashdan kura boshkalarni baxolash, ularga sifat xarakteristikalari berish ancha yongil tuyuladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek. A. R. Luriyaning asosiy maksadi milliy psixologik xususiyatlarni o'rganishda tarixiy tayanish lozimligini isbotlash hamda milliy psixologiyaning xaet tarziga. shaxsning jamiyatda kishilar munosabatlari tizimida tutgan urniga bevosita bog'likligini isbot kilish edi. Lekin tadqiqotning ahamiyati shunda ediki, unda birinchi marta milliy psixologiyani o'rganishga erdam beruvchi metodlar va metodologik printsiplar sanab kurildi. To'g'ri, bu tadqiqotda tuplangan ma'lumotlar va ilmiy xulosalar bilan bugungi kunda kelishib bo'lmaydi. Qolaversa, bu qontseptsiyaning o'zi necha bor kayta ishlovni talab kildi, lekin milliy psixologiya buyicha utkazilgan krosstadqiqot sifatida uning ahamiyati kattadir. Kullangan piktogramma "so'z portretlarini". o'zo'zini analiz kilish metodlarini xozirgi zamonaviy tadqiqotlarda ham fakat yangicha metodologik printsiplarda kullash mumkin.

Oxirgi yillarda chet el va sobik Ittifok olimlarining tadqiqotlarini umumlashtirib, etnopsixologik ishlarga yagona ilmiy yondashuvni topish xarakatlari sezilmokda. Bu sohada mashxur rus etnografi va psixologi YU. Bromley olib borgan ishlar, uning laboratoriyasida tuplangan ma'lumotlar misol bo'lishi mumkin. YU. V. Bromley etnik guruhlar psixologiyasida ikki tomonni fark kiladi:

1)psixik asos etnik xarakter, temperament milliy an'analar va odatlardan iborat barkaror kism.

2)hissiet sohasi etnik yoki milliy hiskechinmalarini o'z ichiga olgan dinamik qism.

Lekin tadqiqotlar nima uchundir, milliy psixologiya masalalari bilan shugullanishganda, milliy k i r r a l a r yoki sifatlarni aniklash bilan shugullanadilarda, u yoki bu millatlargina xos bo'lgan kirralarni topishga urinadilar, lekin fantexnika rivojlangan. millatlar uygunligi. millatlarning doimiy o'zaro hamqorligi va muloqoti sharoitida, aralash niqoxlar kyong tarkalgan sharoitda fakat u yoki bu milatga xos bo'lgan kirralar haqida gapirish juda kiyin. Masalan, o'zbeklar urtasida utkazilgan kichik tadqiqot natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki. guyoki mexmondustlik, kamtarlik, samimiylik kabi ijobiy sifatar o'zbek xalkigina xos emish. To'g'ri, bu sifatar albatta o'zbeklarda bor. Lekin. aynan shu sifatar boshka millatlar vakillarida yo'k deyishga xakkimiz yo'k. Xuddi xar bir shaxs ongida turlicha sterioti plar ya'ni urnashib qolgan obrazlar bo'lganidek, xar bir oila. yakii oshna ogaypplar va o'ziga uxshash shaxslar bilan muloqot jarayonida u yoki bu millat vakilida ham o'z millatiga xos bo'lgan sifatar haqida steriotiplar paydo bo'lib, ular ongida urnashib boradi. Bunday steriotiplar o'z millatiga va boshka xalklarga nisbatan bo'lib. boshkalar haqidagi tasavvurlar ancha sodda, yuzaki, mazmunan tor bo'ladi. SHunday tasavvurlar asosida boshka millatlarga nisbatan ektirish (simpatiya) yoki ektirmaslik (antipatiya) va befarklik munosabatlari shakllanadi. O'z millati haqidagi tasavvur va steriotiplar esa milliy"etnotsyontrizm"hissini shakllantiradiki, shu his tufayli shu milliy guruh vakillarida boshka millatlarga nisbatan irratsional munosabatlar paydo bo'lishi. bu esa

milliy antagonizm va milliy adovatlarini keltirib chikarish mumkin. Bu borada. ijtimoiy psixologlar va mafkurachilar oldida to`rgan muammolardan biri millat vakillarida milliy gururning kay darajada bo`lishini aniklash muammosi turadi. CHunki ko`pincha milliy gurur tufayli ayrim shaxslarda boshka millatlarni mensimaslik, ulardagi gypyp yoki milliy hislarni tan olmaslik xollari ko`zatilmokda. Umuman. bizning fikrimizcha, milliy adovatlar asosida etgan etnotsyontrizm va milliy gururning salbiy kurinishlari boshka millatlarning tarixini. ularning an`analarini, tili va xokazolarini bilmaslikdan kelib chikadi. Milliy psixologiya buyicha utkazilishi lozim bo`lgan tadqiqotlarning maksadlaridan biri ham boshka millatlar psixologiyasini bilib, uni boshka millatlarga etkazish tufayli. xar bir millat vakiliga xurmatizzat hissini kuchaytirishdir. CHunki, o`zini xurmat kilmagan odam boshkani kilmaydi. buning uchun esa psixologiyasini ham, o`zgalar psixologiyasini ham bilishi kerak. SHundagina shaxslararo ziddiyatlarga barham berilishi mumkin. Bu narsa millatlar psixologiyasiga ham xosdir. YA`ni fan jamiyatga shunday etnografik va etnopsixologik ma`lumotlar maj muini yaratib berpshi lozimki. undagi ma`lumotlar asosida katta guruh hisoblangan millatlar psixologiyasini ham boshqarish mumkin bo`lsin.

ETNOPSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA ISHLATILADIGAN METODLAR

Chet ellarda va mamlakatimizda kilingan ilmiy ishlarni analiz kilar ekanmiz, etnopsixologik tadqiqotlarda xilmaxil uslub va metodlar kullanilganning guvoxi bo`lamiz. Chunki bunday tadqiqotlarda shaxs xususiyatlarini o`rganuvchi turlicha testlardan tortib. proektiv metoxtar. eksperimentallar ning turlicha kurinishlari, surok metodlari anketa, interv`yu, sotsiometriya, shakl metodlari va boshkalar ishlatiladi. Bu metodlar xozirgi kunlarda ham "madaniy muxit va shaxs", guruhlararo munosabatlar hamda kiesiy tadqiqotlarda kullanmokda. Bunday ishlarni fakatgina ijtimoiy psixologlar emas, balki umumiy psixologiya bilan shugullanuvchi olimlar ham utkazmokdalar. Lekin shunday bo`lishiga karamay. etnopsixologik metodlarning taksisligi kun sayin sezilmokda. Chunki etnopsixologiya muammosi bilan shugullanishni maksad kilib kuygan xar bir tadqiqotchi e mavjud metodikalardan birini kayta o`zgaritirishga. yoki bo`lmasa, o`zicha yangi metodni kashf kilishga majbur bo`lmokda. Nixoyat. etnopsixologik metodlarni kullashning nokulayligi shundaki, masalan, Amerikada juda yaxshi natija berib. ishonchli ma`lumotlar tuplangan metodika Osie mamlakatlari yoki bizning jumxuriyatimiz sharoitida umuman xech narsani ulchamasligi mumkin. Masalan, Ravyonning matrik testi na muxit ta`sirlari daxlsiz deb hisoblangan Kettellning intellekt testi ham baribir, kisman bo`lsada. muxit sharoitlarini hisobga olishni talab kiladi, qolaversa ularni sharxlash masalasida aloxida extietqorlik zarur. Shuning uchun ham xozirda butun jaxon olimlari xar kanday madaniy muxitdan ham yuqori turadigan. universal test yoki metodika yaratish fikrining asossizligi haqida umumiy fikr bildirmokdalar.

Etnopsixologik tadqiqotlar utkazishni maksad kilib kuygan xar kanday tadqiqotchi asosiy printsiplar sifatida madaniy muxit sharoitlarining xilma xilligi va ularning o`zaro bir birlariga ta`sir kursatishini inobatga olmogi zarur. Bu narsa

etnopsixologik tadqiqot dasturini to'zishda albatta hisobga olishi kerak. misol uchun. O'zbekiston sharoitida tadqiqot utkazilmokchi bo'linsa, quyidagi narsalarga e'tiborni karatish lozim: 1) shu xudud sharoitida yashovchi barcha millatlarga xos bo'lgan umumiy psixologik omillar va ularni aniklash usullarini ; 2) fakat o'zbek millatiga xos bo'lgan psixologik sifatlar va omillarni aniklash; 3) aniklangan omillarni yoki psixologik sifatlarini ulchaydigan yoki eksperimental usulda tekshirishga imqon beradigan metodlarni tavlash va ularni qonkret sharoitlarda moslash; 4) tadqiqotchilar guruhini tekshirilaetgan milliy guruh tilini, urfodatini biladigan xodimlar bilan ta'minlash. Chunki. tadqiqot ob'ekta hisoblangan guruhda usha guruh tilida tadqiqot utkazish kerak, to ki tekshiruvchilarga kuynlgan xar bir talab. savol va topshiriklar ular uchun tushunarli bo'lsin.

Shuni aloxida ta'kidlash lozimki, u yoki bu milliy guruh psixologiyasini, undagi etnik steriotiplarni tekshirishga karagilgan maxsus metodlar yo'k, shuning uchuk ham gadkiqotlar mavjud metodlar orasidan keragini tanlab, ularni joy sharoitlariga moslash kerak bo'lsa, u tildan bu tilga tarjima kilish kerak. Tarjima xususida shuni aytilish kerakki. maxsus psixologik.testlar yoki metodlarni (anketalar. suroklar. shkalalar savollarini) tarjima kilish tarjimondan yuksak bilimdonlik va professional sifatlarinni talab kiladi. Aks holda, metodika o'z kiymatini yo'qotishi yoki kerakli sifatni aniklamasligi yoki ulchamasligi mumkin. Xattoki, noverbal (ogzaki berilgan) testlarni turli sharoitlarda kullab, olingan ma'lumotlarni sharxlash boskichida uning mazmunn yoki maksadi o'zgarganligi ko'plab tadqiqotlarida isbotlangan. Shuning uchun ham xar kanday metodik uslubni kullashdan oldin uni kichikrok guruh doirasida sinab kurish va natijalarni ekspertlarga berib yoki boshka erdamchi metodlar erdamida kayta sinovdan utkazish yo'li bilan tekshirib olish maksadga muvofikdir.

Qonkret etnopsixologik tadqiqotlarga kuyiladkgan yana bir talabtadqiqotni tabiiy sharoitlarida, tekshiruvchilar uchun tanish bo'lgan joylarda kiska kursatmalar berish yo'li bilan utkazishdir. CHunki etnopsixologik tadqiqotlarda ko'pincha turli esh, kasb va ma'lumotga ega bo'lgan ishxslar ishtirok etadilar. SHuning uchun ham ularning barchasi uchun tushunarli, anik topshirik lar tizimini to'za olish ham psixologdan kator professional malakalarni talab kiladi.

Bizning nazarimizda, xozirgi paytda etnopsixologik muammolar orasida eng muxim yoki bu millat vakillaridagi etnik steriotiplarni tadjik kilishdir. Bunda kanday metodlardan foydalanish mumkin? Rus tadqiqotchisi G. U. Ktsoevaning ezishicha, bu er da turt guruhli metodlarni kursatish mumkin:

1.SHkalali ulchov metodlari ular asosan millat vakillaridagi gurlicha etnik ustanovkalarini tekshiradi. Masalan, Bogardusning mashxur shkalasi: kiesiy fikrlash yo'li bilan berilgan juftliklar ustanovkalarini xar bir tekshiruvchi tomonidan anik baxolanishiga asoslangan. YOki Laykartning "Baxolashlar yigindisi" metodi ham u yoki bu millat vakiliga xos ustanovka fikrlariga tekshiruvchining e'tirozi yoki e'tirofini aniklaydi. Bu metodlar butun jaxon mikesida ko'pgina tadqiqotlarda ishlatilgan va joy sharoitlarpga moslashtirish jixatidan reqord kuynan desak bo'ladi.

2. Ko'zatish va surok metodlari bunda usha madaniy muxitga xos bo'lgan, uning bevosita boyliklari hisoblangan moddiy va ma'naviy kadriyatlar, maishiy sharoitlar, odatlar. an'analar va xokazolar tashkaridan o'rganiladi. Surok metodlari ichida ko'prok anketa usuli kullaniladi, bunda ham millat vakilinnng turmush tarzi.

avtobiografik ma'lumotlari aniklanib. ilmiy xulosalar qontyont analiz kilinadi. Amerikalik olimlar D. Kati va Breshshlar surok metodining o'ziga xos kurinishini etnik steriotiplarni aniklashda ishlatishgan. Masalan, ular kiziktiraetgan masala buyicha imqoni ko'p javoblar ichidan "O'zinikini" tanlab belgilashni surashgan. Bundan tashkari. 84 xil sifatni o'z ichiga olgan ro'yxatdan o'z millatiga va boshka millatga xos bo'lgan 5 etakchi sifatni ajratib berish topshirigini berishgan. Shu yo'l bilan etnik steriotiplar aniklangan.

3. Proektiv metodlar bu guruhga asosan Pop shaxning "Siex doglari" testi, tematik appertsepsion test (TAT), boshlangan jummalarni tugatish testi, fotosuratlarni baxolash testi, Lovyonfel'dning mozankalari testi va boshkalar kiradi. Mavxum berilgan topshiriklarni bajarish sifati va javoblarining yo'nalishi buyicha turli millatlarga oid stereotiplar urnatilgan.

4. Shaxsning aloxida sifatlarini aniklashga karatilgan testlar. Masalan, G. Deyker va N. Fridlarning milliy xarakter xususiyatlarini o'rgayanishga karatilgan testlari. Ular asosan shaxsning ta'sirchanligi va hissiy reaksiyalarini o'rganadi. Bundan tashkari. shu guruh testlarga aloxida intellektni tekshiruvchi. ma'naviy dunekarashni o'rganish, adolat hissini aniklash. badiiy testlar va boshka testlari kiradi. Ayniksa. milliy steriotiplarni aniklashda millatning tilini barcha tilshunoslik uslublari bilan o'rganib chikish ham juda kimmali ma'lumotlar tuplash imqonini beradi. CHunki, til u yoki bu millat vakilinnng o'ziga mansub millatga xos milliy kadriyatlarni, steriotiplarni o'zlashtirishda asosiy vosita rolini uynaydi. SHuning uchun ham etnopsixolog o'z tadqiqotlarini tilshunos. etnograf, etnolog, sotsiolog, tarixchilar hamqorligida utkazadi. YUqorida aytib utilgan metodologik va metodik uslublarni milliy psixologiyani o'rganishda fakat asosiylari xolos. CHunki, millatlarning ko'p kir kin. bu narsa tadqiqotning maksadlariga, tadqiqotchining esa uslubiy tayyorgarlik darajasiga boglikdir.

KICHIK GURUHLAR PSIXOLOGIYASI

Kichik guruhlar muammosi ijtimoiy psixologiyada eng yaxshi ishlangan va ko'plab ilmiy tadqiqotlar utkazilgan ob'ektlardandir. Bu an'ana Amerikada asrimiz boshida utkazilgan ko'plab eksperimental tadqiqotlardan boshlapgan bo'lib, ularda olimlar oldiga kuyilgan asosiy muammo shu ediki, individ yakka holda yaxshi ishla ydimi yoki guruhda yaxshirok samara beradimi, boshka odamlarning yonida bo'lishi uning faoliyatiga kanday ta'sir kursatadi. SHuni ta'kidlash lozimki, bunday sharoitlarda indvidlarning o'zaro hamqorligi (interaksiya) emas. balki ularning bir vaktda bir erda birga bo'lganligi faktining (qoaksiya) ta'sinri o'rganildi. Olingan ma'lumotlar shuni kursatadiki. boshkalar bilan hamqorlikda bo'lgan individ faoliyatining tezligi oshadi. lekin xarakatlar sifati ancha pasayishi aniklandi. Bunday ma'lumotlar amerikalik N Triplett, nemis olimi A. Mayer, rus olimi V. M. Bexterev, yana bir nemis olimi V. Mede va boshkalarining tadqiqotlarida ham kayd etildi. Bu psixologik hodisa ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy fatsilitatsiya nomini oldi. uning

moxiyati shundan iborat ediki, individning faoliyat maxsullariga uning yonida bo'lgan boshka individlarning bevosita ta'siri bo'lib, bu ta'sir avvalo. syonsor kuchayishlar hamda ish xarakatlarning, fikrlashlarning tezligi namoyon bo'ladi. Lekin ayrim eksperimentlarda teskari effekt ham ko'zatiladi. ya'ni boshkalar ta'sirida individ reaksiyalariga tormozlanish faoliyatining susayishi xolatlari; bu narsa fanda individtsiya nomini oldi. Lekin olgan faktlarning kandayligidan kat'iy nazar, olimlar uchun kichik guruhlar asosiy tadqiqot mavzuiga aylanib qoldi va ular natijasida kator qonuniyatlar ochildi.

Birinchidan, kichik guruhlarining xajmi. uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki, kichik guruh "diada" ikki kishidan tortib, to maktab sharoitida 3040 kishigacha deb kabo'l kilindi. Ikki kishilik guruh deyilganda, avvalo sila yangi shakllangan oila ko'prok nazarda tutiladi, lekin samarali o'zaro ta'sir nazarda tutilganda 72 kishi nazarda tutiladi. Bunday guruh turli ijtimoiypsixologik tadqiqotlar uchun ham, sotsialpsixologik tryoninglar utkazish uchun ham kulan hisoblanadi.

Ikkinchidan, guruhning ulchami kanchalik katta bo'lsa,, uning aloxida olingan shaxslar uchun kadrsizlanib borish xavfi kuchayadi. YA'ni. shaxsning ko'pchilikdan iborat guruhdan o'zini tortish va uning normalarini bo'zishga moyilligi ortib boradi.

Uchinchidan, guruhning xajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo o'zaro munosabatlar taranglashib boradi. CHunki, shaxslarning birbirlari oldida mas'uliyatlarnning oshishi va yakindan bilishlari uning urtasidagi aloqalarga doim aniklik bo'lishini talab kiladi. Munosabatlardagi xar kanday disbalanslar ochik holdagi ziddiyatlarni keltirib chikaradi.

Turtinchidan, agar guruh a'zolarining soni tok bo'lsa, ular urtasidagi o'zaro munosabatlar juft bo'lgan holdagidan ancha yaxshi bo'ladi. SHundan bo'lsa kerak. boshkaruv psixologiyasida odamlarni biror nimaga saylashda va umuman rasmiy tanlovlarda guruhdagi odamlar soni tok kilib olinadi.

Beshinchidan. shaxsning guruh taz'yikiga berilishi va buysunishi ham guruh a'zolarining soniga boglik. Guruh soni 45 kishi bo'lgunga kadar. uning ta'siri kuchaya boradi. lekin undan ortib ketgach ta'sirchanlik kamaiib boradi. Masalan. kuchada sodir bo'lgan baxtsiz hodisaning guvoxleri soni ortib borgan sari, jabrlanganga erdam berishga intilish, mas'uliyat hissi pasayib boradi.

Bu qonuniyatlarni bilish, tabiiy guruhlarni boshqarish ishini ancha yongillashtiradi.

KICHIK GURUHLARIING KLASSIFIKATSIYASI

Tapixan kichik guruhlarni rasmiy va norasmiy turlarga bo'lish kabo'l kilingan. Bunday bo'linishni amerikalik olim e. Meyo taklif etgan edi. Uning fikricha. rasmiy guruh xar bir a'zolarining rasmiy rollarga ega ekanligi. ular mavqyeining va guruhda tutgan urnining anikligi bilan xarakterlanadi. Bu guruhlarda asosan."vertikal" tarzda ro'y berib, guruhning bir yoki bir necha a'zosidan "xokimiyat" bo'lganligi uchun ham, ular boshkalarni boshqarish. ularga buyruk. rasmiy kursatmalar berish xukukiga ega bo'ladilar. Rasmiy guruhga misol kilib xar kanday birgalikdagi faoliyat maksadlari

asosida shakllangan jamoalarni ishlab chikarish brigadasi, talabalar guruhi. sinf o'quvchilari, pedagogik jamoa va boshkalarni olish mumkin.

Rasmiy guruhlardan farkli ularok, norasmiy guruhlar ham mavjud bo'ladiki. ular asosan stixiyali tarzda. anik maksadsiz tarkib topadi va ularda a'zolarning anik mavkelari, rollari oldindan belgilangan bo'lmaydi. Ko'pincha norasmiy guruh rasmiy guruh tarkibida tashkil topadi va ularni boshqarish ham oldindan belgilangan bo'lmay, odamlar ichidan u yoki bu shaxsiy sifatleri tufayli ajralib chikkan a'zolar norasmiy raxbarlik rolini bajarishlari mumkin.

Bundan tashkari, ijtimoiy psixologiyada referyont guruh tushunchasi ham bor. Bu tushuncha fanga birinchi marta amerikalik tadqiqotchi G. Xaymen tomonidan 1942 yilda kiritilgan edi. U o'z tadqiqotlarida shuni isbot kildiki, ma'lum bo'lishicha. guruh a'zolari uchun shu guruh ichida yoki boshka doiralarda shunday shaxslar mavjud bo'lar ekanki. u o'z xattixarakatlari, fikrlari va yo'nalishlarida usha guruh a'zolariga ergashish, ularni tankidsiz kabo'l kilishta moyil hamda tayyor bo'lar ekan. SHunday shaxslar guruhi referyont guruh nomini oldi. O'quvchi uchun bunday guruh rolini maktabdagi bir necha ukituvchilar, otasi yoki onasi. yakin pusti yoki karindoshlaridan kimdir uynashi mumkin. SHunisi xarakterliki, shaxs doimo shu guruhga ergashadi, uni kadrlaydi. u bilan muloqotda bo'lishga intiladi. Rus psixologlari bu guruhni odatda shaxs uchun mavjud xaknkin guruh (a'zolik guruhi) tarkibidagi yoki unga karshi bo'lgan guruh sifatida karaydilar. Nima bo'lganda ham ana shunday guruhning mavjudligi shaxs uchun ahamiyatli bo'lib, uning hulq-atvori uchun etalon hisoblanadi. Tadqiqotchi yoki tarbiyachining vazifasi, ana shu guruhni aniklay olishrali psixologik xolatini o'rganishda yana ko'plab narsa tadqiqotning aniklagandan sung nima uchun aynan shu guruh referyont rolini uynaganini bilish muximdir. Referent guruhga qarab shaxsga baxo berish, uning hulq-atvorini bashorat kilish mumkin.

KICHIK GURUHLARDAGI DINAMIK JARAYONLAR

Ma'lumki, guruhda tuplangan kishilar urtasida doimiy muloqot va munosabatlar mavjud bo'ladiki. ularning mazmuni va yo'nalishiga kura, o'ziga xos sotsialpsixologik muxit shakllanadi. Bu muxit guruhning taraqqiyotini ham, undagi turli jarayonlarni ham belgilaydi. Guruhning dinamik jarayonlari deganda avvalo uning shakllanish jarayoni, liderlik va guruhga turli karorlarni kabo'l kilish jarayoni. guruhning xar bir shaxsga ta'siri kabilar tushuniladi.

Guruhning shakllanishi uning paydo bo'lishi haqida gapiradigan bo'lsak. avvalo shuni ta'kidlash lozimki, guruh jamiyat ehtiyojlari va ijtimoiy talablar asosida paydo bo'ladi. Masalan, sinf jamoasi doimo bolalarning tutilishi, rivojlanishi va ularning maktablarda ta'lim olishlari kerakligi uchun, talabalar guruhi ham shunga uxshash oliy ma'lumotlar olishlari kerak bo'lganligi uchun paydo bo'ladi va xokazo. Lekin bu masalaning ijtimoiy tomoni. Uning sof psixologik tomoni ham borki. u odamlarning nima uchun jamoalarda ishlashi, odamlar ichida bo'lishi bilan boglik. CHunki xar bir normal insonda muloqotga bo'lgan ehtiyoj hamda turli xaetiy vaziyatlarda o'zini ijt-

moiy ximoyada sezish ehtiyoji borki, bu narsa turli kichik jamoalarda ularning bo'lishini taqozo kiladi. Lekin guruhda a'zo bo'lish bilan birgalikda xar bir individ kator guruhiy jarayonlarning guvoxi bo'ladi.

Birinchiidan guruh o'z a'zolariga ma'lum tarzda psixologik ta'sir ko'rsatadi. Bu hodisa psixologiyada konformizm deb ataladi (O'zbek tilida "moslashish" ma'nosini bildiradi). Bu hodisaning moxiyati shundan iboratki. u individning guruhda kabo'l kilinadigan normalar, fikrlar, hulq-atvor standartlarini kanchalik kabo'l kilish yoki kabo'l kilmasligi bilan boglik. Guruh fikrini kanchalik tez kabo'l kilish uning ta'siriga berilish individ bilan guruhning ziddiyatlarni oldini olish mumkin. SHuning uchun ham individ ana shunday xattixarakat kilishga intiladi. Lekin ana shunday guruh fikriga, xarakatsha qo'shilish turli shakllarda bo'lishi mumkin: tashki qonformillik individ guruh fikriga nomigagina kushiladi, aslida ruxan u guruhga karshi turadi ichki qonformillilik individ guruh fikriga tulaligicha kushiladi va ruxan kabo'l kiladi. Ana shunday xollarda individ bilan bosh kalar urtasida ziddiyat yoki qonfliktlar paydo bo'lmaydi. Bu urinda yana bir tushuncha ham bor, u ham bo'lsa "negativizm" tushunchasidir, bu individning xar kanday sharoitda ham guruh fikriga karshi turishi va o'zicha mustakil fikr, mavqyeini namoyon kilishidir. Bu tabiiy individ uchun nokulay lekin, mustakil fikr, odil xarakatlar doimo xurmat kilinadigan jamoalarda negativizm hodisasi emon illat sifatida kabul kilinmaydi.

Guruhlardagi yana bir jarayon bu guruhning uyushqokligi muammosidir. Guruh a'zolarining bir birlarini yaxshi bilishlari, bir birlarining dune karashlari, xaetiy printsialari, kadriyatlarini yaxshi tasavvur kilishla ri bunday uyushqokligining birinchi omilidir. Ikkinchi va asosiy omilbu usha guruhni birlashtirib to'rgan faoliyat maksadlarini. uning yo'nalishi va mazmunini bilishdagi goyaviy birlikdir. Umuman, eksperimental tadqiqotlarda kayd etilgap guruhga oid fikrlardagi umumiy uyushqoklikga ijobiy zamin hisoblanadi.

Guruhlardagi liderlik va umumiy karorlarga kelish ham dinamik jarayonlarga kiradi, lekin bu masalalarni boshqarish psixologiyasi masalalari doirasida keyingi boblarda o'rganamiz.

6 MAVZU: IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYADA SHAXS MUAMMOSI

REJA:

- 1.Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi
- 2.Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari
- 3.Shaxs tiplari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi
- 4.Shaxs va guruh muammosi

A D A B I Y O T L A R:

- 1.V. M. Karimova Ijtimoiy psixologiya asoslari. T: Ukituvchi nashrieti 1994
- 2.Andreeva G. M. Aktual'nie problemi sotsial'noy psixologii. M. Iz. MGU. 1998
- 3.Sotsial'naya psixologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov pedinstitutov. (A. V. Petrovskiy, V. V. Abramenkova, M. E. Zelyonova i dr. pod. Red. A. V. Petrovsqogo M. Prosveshyonie 1987
- 4.Sotsial'naya psixologiya: Istoriya, teoriya, empiricheskie issledovaniya. Pod red. E. S. Ko`z'mina, V. E. Semenova L. G. U. 1979
- 5.Anikeeva N. P. Jamoadagi ruxiy muxit Toshkyont. "Ukituvchi". 1992
- 6.Qovalev A. G. Kollektiv i sotsial'nopsixologicheskie problemi ruqovodstva. M. :Politizdat 1975
- 7.Qolominskiy YA. V. Psixologiya vzaimootnoshyoniya v malix gruppax. M: Izd. B. GU. 1976
- 8.Petrovskiy A. V. SHpalinskiy V. V. Sotsial'naya psixologiya kollektiva. M: Prosveshyonie 1978

SHAXSNI O`RGANISHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA UCHUN O`ZIGA XOSLIGI

Muloqot jarayonining ham, guruhiiy jarayonlarning ham egasisub`ekti hamda ob`ekta aslida aloxida shaxs, qonkret odamdir. SHuning uchun ham ijtimoiy psixologiya aloxida shaxs muammosini ham o`rgandiki. uni usha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtai nazardan tekshiradi. Ma`lumki. shaxs muammosi umumiy psixologiyada ham, esh psixologiyasi va pedagogik psixologiyada ham, differentsial, xukukiy psixologiya va psixologiyaning qator maxsus bo`limlarida ham o`rganiladi. Xar bir bu taallukli bo`lgan muammolarni eritadi. Masalan, umumiy psixologiya shaxsni psixologik faoliyatning maxsuli, aloxida psixik jarayonlarning egasi deb hisoblansa sotsiologiya uni ijtimoiy munosabatlarning ob`ekti deb qaraydi.

Shaxs muammosiga ijtimoiypsixologik yondoshishning o`ziga xosligi shundaki, u turli guruhlar bilan bo`ladigan turli shakldagi o`zaro munosabatlarning okibati sifatida karaladi. YA`ni ijtimoiy psixologiya avvalo biror guruhning a`zosi hisoblangan shaxs hulq-atvori kaday qonuniyatlarga bo`ysunishini, shaxsning muloqotlar sistemasida olgan ta`sirlari uning ongida kaday aks topishini o`rganadi. Guruhning shaxs psixologiyasiga ta`siri kay yo`sinda sodir bo`lishi ijtimoiy psigxologiyada sotsializatsiya muammosi bilan o`zviy boglik bo`lsa, bu ta`sirlarning shaxs xattixarakatlari. xulkida bevosiga kaday namoyon bo`lishi ijtimoiy yo`lyo`riklar muammosi bilan boglikdir. Ana shular asosida shaxsda shakllanadigan fazilatlar va ularning turli tipdagi shaxslarda namoyon bo`lishini aniklagan holda, shaxs hulq-atvorini boshqarish mexanizmlarni ishlab chikish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir.

Xulosa kilib aytganda. shaxsga sotsialpsixologik yondoshish uni ma'lum guruhlarning a'zosi qonkret sharoitda o'ziga uxshash shaxslar bilan muloqotga kirishuvchi qonkret odam deb tushunishdir.

Shaxs sotsializatsiya si to'g'risida gap ketarkan uning fanda ko'pincha "Shaxs taraqqiyoti" yoki "Tarbiyasi" tushunchalari bilan sinonimdek ishlatilishiga aloxida e'tibor berish kerak. Lekin sotsializatsiya sof ijtimoiypsixologik tushuncha bo'lib. aytib utilgan tushunchalardan fark kiladi. Sotsializatsiya bu individning ijtimoiy muxitga qo'shilishi, ijtimoiy ta'sirlarni o'ziga singdirishi va aktiv ravishda muloqot sistemasiga kirib borish jarayonidir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, bir tomondan, shaxs aktiv ravishda ijtimoiy ta'sirlarni kabo'l kiladi. ikkinchi tomondan esa, ularni xaetda o'z hulq-atvorlari, munosabatlarida namoyon bo'ladi. Bu jarayon normal individda tabiiy tarzda ro'y beradi, chunki individda shaxs bo'lishiga ehtiyoj hamda shaxs bo'lishiga imqoniyat va zururiyat bordir. SHuning uchun ham bola tugilib ijtimoiy muxitga kushilgan ondan boshlab undagi shaxs bo'lish ga intilishni, undagi shakllanish jarayonni ko'zatish mumkin (masalan, chakaloklardagi bevosita emotsional muloqotda ehtiyojning borligi).

Shaxs sotsializatsiyasi yoki shakllanishining o'z sohasi, boskichlari va muassasalari mavjud.

Shaxsning shakllanishi asosan uch sohada amalga oshiriladi:

1) faoliyat sohasi, ya'ni umr mobaynida shaxs turli faoliyatlarga bevosita yoki bilvosita jalb etilgan bo'lib bu jarayonda fan katalogi kyongayib, boyib boraveradi. Xar bir faoliyat turi individdan maxsus fazilatlarning, malaka va kunikmalarining, bilimlarning borligini talab etadiki, ularni qoniktirish yo'lidagi aktivligi unda o'ziga xos ijtimoiypsixologik xususiyatlar qompleksini shakllantiradi;

2) muloqot sohasi. ayniksa maktabgacha esh davrdagi va usmirlik davrlaridagi muloqot sistemalari bolada bir kancha ijtimoiy hislatlarni paydokiladiki, uning natijasida u faol xaetiy mavkega ega bo'ladi, jamiyatda o'z urnini tasavvur kilishga erishadi.

3) o'z-o'zini anglash sohasi, ya'ni "MEN" obrazining yil sayin o'zgarib borishi jarayoni bo'lib, avval o'zini boshkalardan farkliligini, o'zicha mustakil xarakat kilish, mustakil fikr yurita olish qobiliyatini anglash, sungra o'zo'zini baxolash, anglash, nazorat kilish xususiyatlari rivojlanadiki, ular ham faol shaxs psixologiyasining tarkibiy kismidir. SHaxs sotsializatsiyasi, yuqorida ta'kidlab utganimizdek, bola tugilishi bilan boshlansada, sezilarli, samaradorlik nuktai nazaridan uning boskichlari farklanadi. Masalan. birinchi boskich mexnat faoliyatigacha bo'lgan boskich bo'lib, unga bolaning maktabgacha esh davri hamda ukish yillari kiradi. Bu davrdagi sotsializatsiyaning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu davrda asosan tashki ijtimoiy muxit, ijtimoiy ta'sirlar faol ravishda ongda singdiriladi, mustakil xaetga tayyorgarlik borasida muxim boskichga utiladi. Ikkinchi boskich mexnat faoliyati davri bu davr odamning etuklik yillari bilan bog'lik bo'lib, avvalgi davrlarda singdirgan ijtimoiy ta'sirlarni bevosita faoliyatida, shaxslararo munosabatlar sistemasida namoyon etadi. Kasbga ega bo'lib, anik xaet yo'lini tanlagan, turmush kurib, kelgusi avlodni tarbiyalaetgan shaxsda namoyon bo'ladigan barcha ijtimoiy fazilatlar shu davrning maxsulidir. Nixoyat, uchinchi boskich mexnat faoliyatidan keyingi davr bo'lib, bunga asosan, aktiv mexnat faoliyatidan sung karilik gashtini suraetganlar kiradi. Bu davrda ham shaxs sotsializatsiyasi davom etaveradi, chunki endi ilgarigi davrlarda orttirilgan tajriba

boshkalarga o`zatiladi. shunga kura shaxs strukturasi ham xususiy o`zgarishlar ro`y beradi.

Sotsializatsiya jarayonni ro`ys beradigan sharoitlar muassasalar xususida gapiriladigan bo`lsa, turli davrlarda oilab bolalar muassalari, maktab. boshqa o`quv dargoxlari, mehnat jamoalarining roli nazarda tutiladi.

Ijtimoiy muxitning ta`siri hulq-atvorida bevosita namoyon bo`ladi.

U yoki bu hulq-atvorining sababi uning motividir. Lekin bu motivlar, anglanishi yoki shaxs tomonidan anglanmasligi mumkin. SHuning uchun ham motivlar anglangan yoki onglanmagan bo`lishi mumkin. Ular haqida "Umumiy psixologiya" kursida ham xar taraflama kyong so`z yuritilgan.

Ijtimoiy psixologiya esa shaxs hulq-atvorining motivlari sifatida ijtimoiy ustanovkalarni o`rganadi.

SHAXSNING IJTIMOYI USTANOVKALARI

Ijtimoiy ustanovka shaxs hulq-atvorining ichki. anglanmagan yoki kisman anglangan motivlariga kiradi. Masalan, bir kishiga badiiy adabiyotdan aynan bir prux asarlar guruhi yoki shu adib yokishini tushunmaydi. Usha guruhdan yangi bir kitob kitob kulga kirganda u albatta yokishi kerak degan tasavvurda bo`ladi shu ma`noda olib qaralganda ijtimoiy ustanovka shaxsdagi anglanmagan munosabatlariga uxshaydi. Lekin aslida uning tabiati juda murakkabdir. CHunki ijtimoiy ustanovka tushunchasida munosabatlar ham, shaxsiy ma`no xam, baxolar sistemasi ham, bilimlar ham o`z ifodasini topadi. YA`ni ijtimoiy ustanovka shaxsning turli ijtimoiy ob`ektlarga nisbatan munosabat bilim yoki tarmok uni o`z mavzui va vazifalari taallukli bo`lgan muammolarni hamda ma`lum tarzda idrok kilishga tayyorgarlik holatidir.

Ijtimoiy ustanovka muammosi Garbda, aynnksa, Amerika Kushma SHtatlarida xar taraflama chukur o`rganilgan muammolardan hisoblanadi. Amerikalik olimlar uning shaxsning avvalgi xaetiy tajribasiga, undagi ijtimoiy tasavvurlariga bogligini urginib, shaxs xulk atvorini turli sharoitlarda boshkaruvchi mexanizm ekanligini isbol kildilar. (U. Tomas, F. Znanetskiy. G. Olport, M. Smit, K. Xovland, Lap`er. D. Katts. N. Rokich va boshkalar) ular ijtimoiy ustanovkani bir so`z bilan "attityud" so`zi bilan ifodalaydilar. 1942 yildaek M. Smit attityudning uch qomponyontli skrukturasini ishlab chikkan. Bunga kura attityudda uch kism bo`lib, bular kognitiv kism, affektiv kism hamda konativ kismlardir. Kognitiv kism bu shaxsdagi attityud ob`ektiga nisbattan bilimlar, uning odam tomonidan anglanishidir. Bunga shaxsdagi bilimlardan tashkari goyalar, tasavurlar printsiplar va xokazolar kiradi. Attityudning affektiv kismi bu usha ob`ektni hissiy emotsional baxolash bo`lib, yoktirish yoki yoktirmaslik tarzidagi hissiyotlar kiradi. Qonativ kismi yoki hulq-atvor bilan boglik kismiga esa ob`ektga nisbatan amalga oshiriladigan xattixarakatlar, aynan hulq-atvor kiradi. Lekin ba`zi olimlarda ustanovkaning aynan ob`ektga yoki vaziyatga nisbatan bo`lishi mumkinligi haqida ma`lumotlar ham bor edi. Xususan, Lap`erning 1934 yilda utkazgan mashxur eksperimenti bunga misol bo`lishi mumkin. eksperimentning mazmuni quyidagicha edi. Lap`er ikkita xitoylik talabalar bilan AKSH bo`ylab sayoxatga chikadi. Ular

hammasi bo`lib 252 ta mexmonxonada bo`lishib, ularning deyarli barchasida (bittasidan tashkari) ilik, samimiy munosabatning guvoni bo`lishadi. Ma`lumki, usha paytlarda irkiy belgi buyicha odamlarga tanlab munosabatda bo`lishar, xitoyliklar ham sarik tanlilar sifatida kamsitilardi. Lap`er bilan hamrox bo`lgan talabalarga munosabat bilan olimga bo`lgan munosabat urtasida deyarli fark sezilmadi. Saexat tugagach, Lap`er usha barcha mexmon egalariga minnatdorlik xati ezib. yana usha talabalar bilan borsa. yana ushunday ilik utib olishlari mumkinligini suradi. Javob fakat 128 ta mexmonxona egalaridan keldi, ularning ham bittasi ijobiy javob, 58 da rad javobi. qolganlarida turlicha formalarida noanik javoblar olindi. Bundan Lap`er shunday xulosaga keldi: demak, xitoy millatiga mansub shaxslarga nisbatan ustanovka bilan mexmonxona egalarining real hulq-atvorlari urtasida fark bo`lib, aslida ustanovka salbiy ekanligi, vaziyatga karab esa, u boshkacha ijobiy namoyon bo`lganligi aniklandi.

Ijtimoiy ustanovkalarga xos bo`lgan umumiy qonuniyatlardan yana biri uning uzoq muddatli xotira bilan boglikligidir. Ayni vaziyatga shakllangan obrazlar uzoq muddatli xotirada saklanib, u yoki bu vaziyatda aktuallashadi, ya`ni "jonlanadi". Masalan, ba`zi bir etnik steriotiplar ana shunday xotira obrazlaridandir. Demak, ijtimoiy ustanovka ob`ektga hamda qonkret vaziyatga boglikdir.

Shakllangan ijtimoiy ustanovkaning xat mobaynida o`zgarishi mumkinligi muxim ijtimoiy psixologik ahamiyatga egadir. Amerikalik olim Xovlant fikricha, ijtimoiy ustanovka o`rgatish nuli bilan o`zgarishi mumkin. shaxs uchun xuddi o`zinikiday bo`lib qolgan bo`lib. tarqok guruhlarda esa xar bir shaxs uchun "ahamiyatli" kishilar guruhi referyont kishilar guruhi bo`lib, u usha odamlar fikrinigina inobatga oladi va ularga qo`shiladi. Bundan chikadigan xulosa shuki, xar bir guruhda usha a`zolari birlashtirib to`rgan umumiy faoliyat maksadlarini xar bir shaxs ongiga to`g`ri etkazish va o`zaro munosabatlar tizimini yaxshilab, xar bir shaxsning birbirlarini yaxshi bilishlari va birbirlarini to`g`ri baxolashlariga aloxida e`tiborni karatish lozim. Bu narsa shaxsda shakllanajak ijobiy sifatlarning asosidir.

7 MAVZU: PSIXOLOGIYADA BOSHQARISH MUAMMOSI

REJA:

1. Boshkaruv psixologiyasining ijtimoiy psixologik jixatlari
2. Guruhlarda raxbarlik va liderlik
3. Liderlik uslublari haqida tushuncha
4. Raxbarlik sifatlari

ADABIYOTLAR:

1. V. M. Karimova Ijtimoiy psixologiya asoslari. T: Ukituvchi nashrieti 1994
2. Andreeva G. M. Aktual`nie problemi sotsial`noy psixologii. M. Iz. MGU. 1998
3. Sotsial`naya psixologiya: Uchebnoe posobie dlya studyontov pedinstitutov. (A. V. Petrovskiy, V V. Abramenkova, M. E. Zelyonova i dr. pod. red. A. V. Petrovsqogo M.

Prosveshyonie. 1987

4.Sotsial'naya psixologiya: Istoriya, teoriya, empiricheskie issledovaniya. Pod red. E. S. Ko`z'mina. V. E. Semenova L. G. U. 1979

5.Anikeeva K. P. Jamoadagi ruxiy muxit. Toshkyont,"Ukituvchi", 1992

6.Qovalev A. G. Kollektiv i sotsial'nopsixologicheskie problemi ruqovodstva. M. Politizdat 1975

7.Qolominskiy YA. V. Psixologiya vzaimootnoshyoniya v malix gruppax. M: Izd. B. GU. 1976

8. Petrovskiy A. V. SHpalinskiy V. B. Sotsial'naya psixologiya qollektiva. M: Prosveshyonie 1978

9.Kronin A. A., Kronin E. A. V glavnix rolyax: Vi, mi, on, ti, ya. Psixologiya znachimix otnoshyoni. N. Mi el, 1989

10. Nochevnik M. N. Kul'tura i etika obshyoniya. T: O`zb. 1985.

BOSHQARUV PSIXOLOGIYASINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK JIHATLARI

Oxirgi ykllarda inson omiliga e`tiborining ortib borishi munosabati bilan boshqarish psixologiyasi masalalariga ham kizikish kuchaydi. SHu asosda psixologiyaning maxsus bo`limi boshqarish psixolotyaei paydo bo`ldi.ana shunday sifatarning bir yarim mingga yakini aniklagan, lekin usha sifatarning shakllanishiga zamin bo`ladigan guruhlar haqida shu paytgacha shaxs uchun xuddi o`zinikiday bo`lib qolgan bo`lib tarqok guruhlarda esa xar bir shaxs uchun "ahamiyatli" kishilar guruhi referyont kishilar guruhi bo`lib, u usha odamlar fikrinigina inobatga oladi va ularga kushiladi. Bundan chikadigan xulosa shuki, xar bir guruhda usha a`zolari birlashtirib to`rgan umumiy faoliyat maksadlarini xar bir shaxs ongiga to`g`ri etkazish va o`zaro munosabatlar tizimini yaxshilab, xar bir shaxsning birbirlarini yaxshi bilishlari va birbirlarini to`g`ri baxolashlariga aloxida e`tiborni karatish lozim. Bu narsa shaxsda shakllanajak ijobiy sifatarning asosidir.

LIDERLIK USLUBLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Har bir lider yoki boshlik o`zicha individual va kaytarilmasdir. Buning boisi xar bir boshlik o`z ish faoliyatini, boshkaruv faoliyatini o`ziga xos tarzda tashkil etishidadir. Ijtimoiy psixologiyada boshkaruv sohasida batafsil o`rganilgan muammolardan biri turli boshkaruv uslublaridir. Bu sohada nemis olimlari G. Gibsh, M. Forverg, rus olimlari V. D. Parigin, L. N. Umanskiy, M. Yu. Juqov va boshkalarning ishlari ayniksa diqqatga sazovordir. Barcha ilmiy tadqiqotlarni umumlashtirgan holda ijtimoiy psixologiyada kabo`l kilingan uch asosiy boshqarish uslublariga xarakteristika berib, chikamiz. Bu uch uslub avtoritar, demokratik va liberal ish usulublaridir.

Avtoritar raxbar barcha kursatmalarini ishchanlik ruxida, anik ravshan keskin oxangda xodimlarga etkazadi. Muloqot jarayonida ham xodimlarga nisbatan dukpupisa,

keskin ta'kiklash kabi kat'iy oxanglardan foydalanadi. Uning asosiy maksadlaridan biri kanday yo'l bilan bo'lsada, o'z xukmini utkazish. Uning nutki ham anik va ravon doimo jiddiy tusda bo'ladi. Biror ish yuzasidan xodimlarni maktash yoki ularga jazo berish, tankid qilish sof sub'ektiv bo'lib, bu narsa boshlikning kayfiyatiga va usha shaxslarga nisbatan shaxsiy munosabatiga bog'liq. Jamoa a'zolarining tilak istaklari, ularning fikrlari va maslaxatlari juda ham kam xollardagina inobatga olinadi. aksariyat xollarla bunday istaklar yoki kursatmalar to'g'ridan to'g'ri duk pupisa. kamsitish yoki ma'naviy jazolash yo'li bilan cheklanadi yoki qoniktirilmaydi. Bundam raxbar o'z ish uslublari, kelajak rejalari, biror anik ishni, operatsiyani kanday amalga oshirmokchiligini odatda, jamoadan sir tutadi, uning fikricha, bu uning obruga salbiy ta'sir kursatishi mumkin. Guruhdagi ijtimoiy fazoviy munosabatlardagi urni jixatdan, u "jamoadan chetda", avtonom.

Avtoritar raxbari xar bir jamoa a'zolarining qobiliyatlari, ishga munosabatlari, mavkelariga kura tutgan urinlari haqida tasavvurlar borki, shunga kura u xar bir xodimning ish xarakatlarini maksimal tarzda dasturlashtirib kuygan, unda xar kanday cheklashlar uning ochik g'azabini keltiradi va buning uchun unda jazolashning turli uslublari mavjud. YA'ni bunday jamoalarda xokimiyatmarkazlashtirilgan, jamoa raxbari ushbu markazning yakka xokimishuning uchun ham bu erda "mening odamlarim", "mening ishim", "mening fikrim buyicha" kabilidagi iboralar teztez ishlatiladi. Bunday raxbarlarda ishiga nisbatan shunday fidoiylilik borki, ular o'zlarini shu ishsiz tasavvur kila olmaydilar, ya'ni ish uning "butun vujudini kamrab olgan" SHu sabab bo'lsa kerak, bunday raxbar xar bir odamda uning kundalik ish faoliyatini, uning natijalarini juda yaxshi biladi. Lekin, aslida uni ishning mazmunidan ko'ra, uning usha erdagi etakchilik roli, boshlikligi ko'prok kiziktiradi va o'ziga usha sifatlariga karab baxo beradi. Bu sifat, tabiiyki, ishnng sifatiga ham ta'sir kilgani uchun jamoa oldiga kuyilgan barcha topshiriklar bajarilmay qolmaydi ("temir paxbap").

Bunday jamoalarda tankid ishn juda sust, chunki u o'zini ham, boshkalarni ham, tankid qilishlariga yo'l ko'ymaydi. Tankid qilishga, uning fikricha, fakat boshlik xakli. Yigilishlarda so'zni o'zi boshlao, tashabbusni oxirigacha boshkalarga bermaydi, odamlarning takliflari, ularning hissietlari z'tiborga olinmaydi. G. Gibsh va M. Forvergdarning taxlil qilishlaricha, avtoritar lider bosh bo'lgan ishlarning samaradorligi ancha yuqori bo'lib, ishlab chikarish ko'rsatkichlari ham yuqori bo'lar ekan. Lekin jamoadagi ruhiy ma'naviy muxit og'ir, tang bo'lib, bu narsa odamlarning jamoadan to'la qonikmasliklariga olib keladi. Bunday raxbarlar boshchilik kilgach mexnat jamoalarida ishlaydigan odamlar o'z kasblari, ish joylarini osonlikcha almashtirishlari mumkin.

Demokratik raxbar, aksincha, bo'ysunuvchilarga mustakillik erk berish tarafdori. Ishda topshiriklar berganda ishchilarning shaxsiy qobiliyatlarini hisobga olgan holda taksimlaydi. Bunda u xodimlarning shaxsiy moyillikladerlar bilan samarali ishlash usulidir.

Shunday kilib, xar kanday lider obruga ega. Obrulilik shaxsning beriladi. Nutqi oddiy doimo osoyishta, sokin, unda o'rtoqlarcha do'stona munosabat sezilib turadi. Biror kishini maqtash, uning lavozimini oshirish yoki ishdagi kamchilikka kura ishiga baxo berish doimo jamoa a'zolarining fikri bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Tankid, ko'pincha taklif, istak shaklida kilingan ishlarning mazmuniga baxo berish xodila "aybdorga" etkaziladi. Xar bir yangi ish jamoa maslaxatisiz boshlanmaydi.

SHuning uchun ham uning fazoviyijtimoiy xolati "jamo'a ichida".

Jamoadi tankid va o'zo'zini tankid shunday yo'lga kuyilganki, uning okibatida xech nim aziyat chekmaydi. Chunki ko'prok boshliq emas, balki jamoaning boshqa faollari norasmiy liderlar tankid kiladilar. Boshlik yo'l qo'ygan xato kamchiliklarni jamoatchilik oldida buyniga olishdan kurkmaydi. Chunki, undagi mas'uliyat hissi nafakat yuqori boshkaruv tashkilotlarning a'zolari bilan muloqot paytida, balki xodimlar bilan muloqotda ham sezilib turadi va kuyilgan topshiriklar yuzasidan mas'uliyatni boshkalarga ham bo'lib berishni yaxshi kuradi. Boshlikning xodimlaridan siri yo'k, shuning uchun ham majlislarda ko'prok u emas, balki barcha xodimlar gapiradilar, oxirgi karor chikarish va so'zlarnp yakunlash, umumlashtirish xukukidan u tulik foydalanadi.

Gibsh Sh. va Forverglarning analizlariga kura, bunday boshlik raxbarlik kilgan jamoalarda ma'naviy ruxiy muxit juda yaxshi, ishchilar jamoadan, ishdan qonikish xosil kilganlar, ishdan ketish xollari kam ekan – u, lekin ishlab chikarish zo'rga norma xolatida bo'lar ekan

L i b e r a l (lokyd) uslubda ishlaydigan raxbarning kayfiyatini, ishga munosabatini, ishdan mamnun yoki mamnun emasligini bilish kiyin. Unda ta'kiklash, pupisa bo'lmaydi, uning urniga ko'pincha ishning oxirgi oqibati bilan tanishish bilan cheklanadi, xolos. Jamoadi hamqorlik yo'k, boshlik jamoaning muammolari, ishning balandpasti bilan kizikmandiganday, guyoki boshka "qoinotda" yurganda uxshaydi. Anik kursatmalar bermaydi, uning urniga norasmiy liderlar yoki o'ziga yakin kishilar orkali kilinishi lozim bo'lgan topshiriklar bajaruvchilarga etkaziladi. Uning asosiy vazifasi, uning nazarida xodimlar uchun ish sharoitini yaratish, ishdagi kamchiliklarni bartaraf etish, kerakli maxsulot, xomashyo kabilarni topib kelish, majlislarda katna shishi va xokazolardan iborat.

Xodimlar bilan muloqotda bo'lishga to'g'ri kelganda u doimo xushmuomali bo'lib, odob, axloq normalarini bo'zmaslikka xarakat qiladi, lekin xech kachom ular bilan tortishmaydi. Majlislarda agar biror muammo munozarani keltirib chikarsa, u bevosita jarayoniga aralashmay, oxirgi so'zni o'ziga qoldiradi. Shunday kilib, xoldimlarga fikrlash va xattixarakatlar erkinligi berib kuyilgan. O'sha erkin xarakatlar yuzasidan boshlikning fikri suralgan takdirda ham, undan anik gap chikmaydi. Chunki u xodimlarni yaxshi bilmaydi. qolaversa ularni xafa kilib kuyishdan kurkadi. Uning fazoviypsixologik xolati guruh tashkarisida".

Olimlar fikricha, bunday raxbar ishni olib borgan jzmoalarda barcha kursatkichlar doimo orkada, sifat ham yo'k. Liberal raxbar ishda anarxiyani kilib kuyib, ko'p turmay, boshka erdan ish kidirishga xarakat kiladi.

Yuqorida baxo berilgan boshqarish uslublari ko'prok liderlikka emas, balki raxbarlikka taallukli, lekin ilmiy adabietlarda bu ikkala ibora. ko'pincha sinonimday ishlatiladi. Aslida. eng yaxshi raxbar o'zida barcha liderlik sifatlarini ham mujassamlashtirgan bo'ladi. Chunki, sof ijtimoiy psixologik ma'nodagi liderning turlari sharoitlarda o'zida ko'prok namoyon etadigan shaxsiy sifatlariga kura tabakalanadi. Masalan, lider tashkilotchi, yana lidertashabbusqor, lider erudit, jamoa hissiy emotsional xolatni boshkaruvchi lider, lider bilagon va xokazo. Yaxshi raxbar ana shu lider sifatlarini bilgan holda ularni o'zida tarbiyalashi va jamoasidagi liderlar bilan hamqorlikda ishlay olishi kerak.

Oxirgi yillarda Moskva va boshka yirik ilmiy markazlarda utkazilgan tadqiqotlar natijasida shunday xulosaga kelindiki, aslida xaetda sof demokrat yoki sof avtoritar raxbarnn uchratish kiyin, lekin uchragan paytda ham ular bir jamoani uzoq muddat boshkara olmasligi ma`lum bo`ldi. SHuning uchun ham ular vaziyatga boglik, vaziyat, qonkret jamoa, unda kabo`l kilingan xatti xarakatlar normalari. shaxslararo munosabatlar tipi liderning ham, raxbarning ham ish taktikasi va uslubini belgilaydi, degan goya kabo`l kilinmokda. Lekin bu raxbarlik uslublarining psixologik mazmun va moxiyatini bilishning amaliy ahamiyati shundaki, xar bir uslubda o`ziga xos ijobiy tomon bor, moxir raxbar o`zini o`zi tarbiyalar ekan, o`shalarnng eng ma`kuli ayniksa o`zi rahbarlik kilayotgan jamoaga moslarini tarbiyalashi maqsadga muvofikdir.

RAXBARLIK SIFATLARI

Yuqorida aytib o`tilganidek, raxbarda tug`ma qobiliyat bo`ladi deb ham aytib bo`lmaydi, ikkinchi tomondan, raxbar vaziyatga karab stixiyali tarzda tarbiyalanib ketaveradi, deb ham bo`lmaydi. Minglab shaxs sifatlari ichida ko`plari raxbarlik uchun kulay va ma`kuldir. A. V. Petrovskiy ana shunday ijobiy sifatlarni 1, 5 mingini sanab chikkan. Lekin ularning barchasini umumlashtiraditan, albatta bo`lishi lozim bo`lgan ayrim sifat qobiliyatlar borki, ushalar haqida kiskacha tuxtalib utmok lozim.

Avvalo, xar kanday raxbarda intellekt akl zaqovatning ma`lum normasi bo`lishi kerak. Bu norma va yaxshi raxbar uchun urtadan yuqori bo`lmogi maksadga muvofikdir, chunki gyoniy darajasidagi intellektga ega bo`lgan raxbar bilan ishlash xodimlar uchun kagor nokulayliklarni keltirib chikarishlarini, bundan akl zaqovat qolganlarning ijobiy rivojlanishiga psixologik tusik bo`lishini amaliet va xaet kursatadi. Raxbardagi urtadan yuqori intellektni qoplab ketadigan yana boshka muxim sifatlari borki, ular boshqarish ishining samarasiga ijobiy ta`sir kursatadi. Masalan, raxbarning mustakil fikrlilik, topkirlik, tashabbusqorlik sifatlari. Chunki, ayrim xollarda xato kilsa ham, raxbar original fikrlar aytib, yo`lyo`riklar kursata olishi, xar bir aytilgan fikr, kilingan ishga mustakil baxo bera olishi zarur. Chunki, mustakillik shaxs kiefasini belgilovchi muxim psixologik xususiyatdir.

Raxbarda mustakillik bo`lsa. unda o`ziga ishonch ham bo`ladi, bu esa o`z navbatida raxbardagi sub`ektiv talablar darajasining yuqori bo`lishiga olib keladi. Ko`pincha, raxbarning boshkalarga galabchanligi haqida gapiriladi, lekin yaxshi raxbar avvalo o`z o`ziga nisbatan talabchan bo`lishi kerak. O`zo`zinirini ham hisobga oladi. Buyruk yoki topshiriklar, odatda, taklif ma`nosida baxolash va shu asosida boshkalarga nisbatan munosabatlar tizimini ishlab chikishi muxim bir omildir.

Har kanday raxbar uchun universal, kerak bo`lgan hislatlarni yana bir tom ma`noda "ziyoli" bo`lish yoki, boshkacha kilib aytganda, madaniyatli bo`lishidir. Boshlik o`zidagi madaniyatini avvalo muomalada, odamlar bilan bo`ladigan kundalik muloqotlarga namoyon etimogi lozim. Muomala madaniyati bu urinli. anik, kiska, samimiy gapirish san`ati va ikkinchi tomondan, suxbatdoshni tinglash qobiliyatidir. Chunki boshlik, bilan buysunuvchilar urtasida kelib chikadigan shaxsiy ziddiyatlarning asosida tinglay olmaslik, yoki gapni to`g`ri yo`sinda gapira olmaslik etadi. O`zganing urniga tura olish, uning hiskechinmalariga sherik bo`lish, empatiya hissining borligi, dialoglarda sabrtokatlilik va boshkalar muloqot madaniyatining muxim tomonlaridir.

Jamoa faoliyatining o`z faoliyatini rejalashtirish qobiliyati raxbar uchun muxim bo`lgan talablaridan biridir. Chunki rejalashtirish asosida o`z-o`zini boshkara olish va boshqalarni tashqi faoliyatini maksadga muvofiq tarzda boshkara olishni ta`minlovchi muxim psixologik xususiyat yotadi. Rejalashtirish bu o`ziga xos kelajakni ko`ra olish qobiliyati, kelajak obrazi bo`lib, bu narsa shaxsning kanchalik kamol topganligi va maksadga intiluvchanligining muxim belgisidir. Bu juda murakkab psixologik jarayon bo`lib, u shaxsning o`z diqqatini kanchalik ongli tarzda boshqarishi, uni fakat muxim narsalarga karata olish, vaktdan tez foydalana olish, ortikcha ishlardan o`zini tiyish, kul ostidagilarga, imqoni boricha, ularning qobiliyatlariga karab ish buyura olish va. nixoyat, buyurgan ishni o`z vaktkda nazorat kilib, surab olish imqoniyati bilan boglik. O`z ishini puxta rejalashtirish qobiliyatiga ega bo`lgan raxbar realistik tafakko`rga ega bo`lmogi, ya`ni xar kanday sharoitlarda ham usha muammo yoki ishga taallukli barcha al`ternativ variantlardan eng to`g`risi va maksadga muvofigini tanlay oladigan, ishni tufi tashkil eta bilgan, ya`ni eng kam kuch va vakt sarflab ishni uddaday olgan, noanik yoki tasodifiy vaziyatlarda ham ish taktikasini to`g`ri yo`lga yo`naltira oladigan odam bo`lishi kerak. Bundan tashkari, yaxshi raxbar uchun oldida to`rgan ishning xar bir aloxida detallarigacha tasavvur kilib, uni amalga oshirishning barcha boskichlari va vositalarining oldindan kura bilish qobiliyati ham zarur. Shunday takdirdagina u ishga dadil kirishini, o`zgalarni o`z ortidan egashtirishi va ishlab chikarishda yuksak kursatkichlarga erishishi mumkin.

Yuqorida aytib utilgan raxbarlik sifatlari ichida eng muximi, tabiiyki, psixologik maxoratni talab kiladigan odamlar bilan ishlash maxoratidir. Jamoa a`zolari bilan samarali ishlash uchun esa boshlik ularning psixologiyasi va guruh psixologiyasini yaxshi bilishi zarur, chunki "o`zgalar psixologiyasini bilish ular ustidan xukmronlikning yagona yo`lidir", deb ezishgan edi ingliz olimlari. Ijtimoiy psixologiyaning bu borada ham yaxshi vositasi ijtimoiy psixologik tryoning uslubi borki, uning erdamida odamlar bilan ishlovchilar jamoani boshqarishning turli usullariga muvaffakiyatli tarzda tayyorlanmokdalar.

8 MAVZU: IJTIMOIIY PSIXOLOGIYANING TADBIKIY SOHALARI. SANOAT IJTIMOIIY PSIXOLOGIYASI

REJA:

- 1.Sanoat ijtimoiy psixologiyasi.
- 2.Niqox va oila sohasidagi tadbikiy tadqiqotlar.
- 3.Maktabga psixologik xizmat kursatish.

ADABIYOTLAR

1. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. T: Ukituvchi nashrieti 1994.
2. Andreeva G. M. Aktual`nie problemi sotsial`noy psixologii. M: Izd. MTU. 1998.
3. Sotsial`naya psixologiya : Istoriya, teoriya, empiricheskie issledovaniya. Pod redaktsii E. S. Ko`z`mina. V. E. Semenova. L. LGU 1979.
4. Sinitsa I. E. Pedagogicheskiy takt i masterstvo uchitelya M: Pedagogika 1983.

5 CHelovek i ego rabota. Sotsiologicheskie issledovaniya. Pod. red. AG Zdravomislova i dr. M: Misl' 1967

6. Dubrovina I. V. Shkol'naya psixologicheskaya slujba. M. Pedagogika 1991.

SANOAT IJTIMOIIY PSIXOLOGIYASI

Sanoat yoki industrial ijtimoiy psixologiya asrimizning 20yillarida telorizmning shaxsga mexanik tarzda yondoshuvi printsiipi asosida ishlab chikarishni tashkil kilish bilan boglik siesatiga karshi to`rgan yo`nalish sifatida xozirgi kunlarda tadbikiy ilmiy tadqiqodlarning etakchisi bo`lib kelmokda. Bu yo`nalishdagi tadqiqodlar ham asosan AKSH da ko`plab utkazilgan bo`lib, ularning natijalari kyong amaliyeta tadbik kilishishi natijasida sanoatda inson omilining roli masalasi Garb mamlakatlarida ancha durust yo`lga kuyilgan.

Sobik sovet ittifokida sanoat ijtimoiy psixologiyasi 60yillarda kyong rivojlana boshladi. Bu xususda sotsiologlar V. A. Yadov, A. G. Zdravomislov, V. P. Rojin, E. S. Ko`z'min va boshkalarining ishlarini aloxida ta`kidlash mumkin. Bu tadqiqodlar va izlanishlarda olimlar asosan ishlab chikarish muxitining hamda xar bir ishlab chikarish qorxonalaridagi katta va kichik birlamchi va kkkilamchi qontakt va qontakt bo`lmagan guruhlarining shaxs ongiga ta`sirini, ishga motivatsiya, samaradorlikni ta`minlovchi psixologik omillarini o`rganishgan. Bu tadqiqodlarda ishlab chikarishning samaradorligi aloxida shartsharoitlaridan kura insonlar urtasidagi munosabatlar, boshlik va buysuvchilar urtasidagi aloqalar, umuman, inson omilini nakadar katta rol uynashi isbot kilingan. Ularda usha uttizinchi yillarda Meyo tomonidan amalga oshirilgan mashxur "Xotorn" eksperimentlarida kulga kiritilgan asosiy xulosalari o`z isbotini topdi.

Hozirgi bozor iktisodieti sharoitida xar kanday ishlab chikarish mu likning turli formalari xaetga shiddat bilan kirib kelaetgan bugungi sharoitda ham odamlar guruh bo`lib mexnat faoliyatini amalga oshirar ekanlar, ular uchun usha guruhdagi ijtimoiy psixologik muxitning kandayligi, bevosita raxbarning obro`yi, norasmiy liderlarning ishga va shaxslararo munosabatlari ta`siri aktual masala bo`lib qolaveradi va ularning xarakteri ishlab chikarish samaradorligiga bevosita ta`sir kursatadi. Yangicha bozor iktisodieti munosabatlari sharoitida raxbarlar oldida to`rgan yana bir muxim masala shuki, ular avvalgidan ham bilimdonrok bo`lib, bilimlarni ko`prok xar bir shaxsning individual psixologik laekatlari va qobiliyatlari ishga munosabatlariga karab, ularni takdirlashlari ishga jalb etishning turlituman formalarini topishlari zarur. Xodimni, ishchini shaxsan, o`rganib, xar bir kilgan ishini munosib takdirlash esa (xox moddiy, xox ma`naviy takdirlash bo`lsin) uning kisman testolog bo`lishini, xozirgi zamon psixologiyasining ommabop usullarini kullagan xolla ish yuritishini talab kiladi. Ishni tashkil etish, guruhlarini shakllantirishda ham u guruhlar psixologiyasi qonunlarini bilishi, odamlar soni va sifati masalasida ijtimoiypsixologik jixatdan bilimdon bo`lishi shart.

Hozirgi kungacha utkazilgan ko`plab tadqiqotlar natijasida olimlar sanoat qorxonalari srukturasidagi ishga xalakit beradigan ayrim kiyinchiliklarini aniklashgan.

Xususan ularga quyidagilar kiradi:

a) korxonalardagi ishlab chikarish guruhlardagi odamlar sonining xar xilligi 56 kishidan tortib, 100 va undan ortik kishigacha. Bunday xar xil guruhlarda takqoslash yo`li bilan tadqiqot olib borish va birining katijasinn ikkinchisiga utkazish mumkn emas;

b) birlamchi ishlab chikarish guruhlardagi raxbarlar mavqyeining turlicha ekanligi, ya`ni smena ustidan tortib, zavod direktorigacha bo`lgan raxbarlik tizimi o`rganiladigan bo`lsa, ularning xakxukuklari imqoniyatlari amalidan kelib chikadigan xukuklari xar xil bo`lgani uchun ham ularning real guruhlardagi mavqyei, ta`siri xar xilligi ma`lum bo`ldi. Bu narsa raxbarlarga turlicha talablar tizimini ishlab chikishini talab kiladi;

v)ba`zan, birlamchi ishlab chikarish guruhlarda bittadan ortik raxbar bo`lishi mumkin. Masalan, smena muxandisi va tsex boshligi. agar ularning raxbarlik usullari turlicha bo`lsa, bu ham muxim ijtimoiy psixologik omil sifatida ishning sifatiga ta`sir kursatadi;

g)turli qorxonalar xozirda turlicha jamiyatlar (aktsionerlik, qoope rativ, davlat xujaligi, xususiy va shunga uxshash) shaklida ish yuritganligi ham xar turli qorxonalar psixologik to`zilishini o`rganishni talab kilmokda.

Bo`larning hammasi sotsialpsixologik tadqiqotlarni tashkil kilishda kator kiyinchiliklar tugdirishi, kushimcha ishlarni talab kilishi tabiiy.

Xozirgacha, sanoat ijtimoiy psixologiyasi iunalishida kilingan ko`p ij timoiy psixologiyada qontyont analiz deb ataladi. Qontyontanalizning ilmiy moxiyati shuki, uning erdamida biror matnda ma`lum fikr, goya yoki tushunchalarning necha marta kaytarilishi kayd etiladi, ya`ni ma`lum mazmun mikdor kurinishiga keltiriladi. Bu metodning asoschilari amerikalik sotsiologlar X. Lassuell va B. Berel'sonlar bo`lib, ular bu usulni birinchi marta ikkinchi jaxon urushi yillarida bir siesiy gazetaning mazmunini, goyaviy yo`nalishini aniklash maksadida kullagan edilar. Ular "Xakikiy amerikalik" nomli gazetaning kundalik chikishlarini qontyontanaliz kilib, ularni fashistik yo`nalishdagi gazeta ekanligini isbot kilishgan va uning chikishini ta`kiklashga erishgan edilar.

Qontyontanalizni kullashda tadqiqotchi oldida to`rgan asosiy muammo bu tekshiruv birliklarikategoriylarini aniklashdir. CHunki, bunday birliklar tadqiqotnint maksadi va tadqiqotchinint e`tiqodi va dunekarashiga kura xar xil bo`lishi mumkin. Masalan, usha qontyontanalizning asoschilari Lassuell va Berel'sonlar bunday birlikramziy birlik yoki simvollar bo`lishi mumkin, deb hisoblashgan bo`lsalar, boshka amerikalik tadqiqotchi L. Lovyontal' bunday birlik yaxlit mavzu bo`lishi kerak, deb hisoblaydi. Rus sotsiologlari va tadqiqotchilari esa ijtimoiy goya yoki ahamiyatli mavzu bo`lishi kerak, degan fikr tarafdorlari.

Aslida, ma`naviy birliklar qontyontanalizda ilmiy taxmin va tadqiqotchining metodologik asoslari bilan belgilanishi kerak. Shuning uchun ham ko`pgina tadqiqotlarni umumlashtirib, analiz uchun birliklar quyidagilar bo`lishi mumkin deb hisoblaymiz:

a)aloxida iboralar yoki so`zlarda bildirilgan tushunchalar (masalan. demokratiya, faollik, tashabbus, hamqorlik va xokazo)

b)yaxlit abzatslar, matnlar, maqolalar va shunga uxshashlarda kutaril gan

mavzular (masalan, millatlararo munosabatlar mavzusi, insonlardagi milliy kadriyatlar mavzusi va xokazo)

v) tarixiy allomalar, siesatshunoslar, tanikli shaxslarning nomlari;

g)ijtimoiy hodisa, rasmiy xujjat, biror anik fakt, asar (masalan, oilaviy mojarolar, O`zbekiston Konstitutsiyasi muxokamasi, yangi ezilgan asarga o`quvchilarning munosabati va shunga uxshash.

Tanlab olingan analiz birliklari boshka turdosh yoki ungacha birlikka nisbatan hisoblanishi mumkin (masalan, u yoki bu faktga kancha "Tarafdoru, kancha odam karshi" ma`nosida), yoki bu kategoriya tekshirilaetgan massivda necha marta kayd etilgaki absolyut ravishda hisoblab chikiladi. Masalan, xozirgi zamon aelining mexnatga munosabatini aniklash uchun "Saodat" jurnalining ma`lum davrdagi barcha sonlardagi ishlaetgan aellar fikri "ijobiy" yoki "salbiy" moddalar jixatidan analiz kilish yo`li bilan aniklanadi. Ba`zan kutarilgan mavzu yoki o`rganilaetgan faktning ijtimoiy ahamiyatini aniklash maksadida matnning jismoniy maydoni: katorlar soni, abzatslar soni, unga ajratilgan varaklar, radio bo`lsa, unga ajratilgan vakt, televidyonieda esa necha marta kaytarilaetganligi, efir vakti va xokazolar hisobga olinadi ammosining ijtimoiy psixologik tomonini aniklash kun tartibidagi asosiy masalalardan ekanligi xech kimga sir emas. CHunki yangicha bozor munosabatlarini xaetga amalga oshiradiganlar aloxida shaxslar bo`lib, ularning individual hamda guruhdagi ustanovkalari, faolliklari. mexnatga munosabatlari. hissietlari etakchi rol` uynaydi.

MAKTABGA PSIXOLOGIK XIZMAT KURSATISH

Ma`lumki, shaxsning sotsializatsiyasi asosan maktab yillariga tufi keladi. Shuning uchun ham maktab oldiga kuyilgan asosiy vazifalardan biri bolaning kamoloti uchun barcha sharoitlarni yaratish, uning individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta`lim va tarbiyaning eng makbo`l shakllarini joriy etishdir. Lekin hammaga ma`lumki, xozirgi sharoitda maktab oldida ko`plab muammolar, xal kilinmagan masalalar mavjudki, ular barchasi maktabga xar taraflama erdamni taqozo etmokda. Oxirgi yillarda O`zbyokiston Respublikasi Prezidyontining kursatmalariga asosan eshlarning laekatlarini ilk eshligidan aniklash, ular iktidorini xar taraflama ustirish vazifalari o`quvchiga individualyondashuvning zarurligini, ukishning differyontsial bo`lishini talab kilmokda, shunga yarasha maktab va jamoatchilik oldiga kator muammolarni keltirib chikarmokda. Testlar vositasida bilimlarni tekshirish, oliy o`quv yurtlariga va ta`limning barcha tarmoklariga ham test sinovlari orkali kabo`lning amalga oshirilishi psixologik xizmatning tezrok yo`lga kuyilishini talab kilmokda. Ijtimoiy psixologiya ham davrimizning maktab oldiga kuyaetgan talablari, uning xozir gi kunlarda boshdan kechiraetgan kiyinchiliklarni hisobga olgan holda, o`z oldiga :

a) ularni anglash:

b) ilmiy analiz kilish va:

v)oldini olish yo`llarini kidirib, yo`lyo`riklar kursatish vazifasi ni kuymokda.

Maktabga borgan ijtimoiy psixolog nima ishlarni kilishi mumkin? U:

1.Maktabla tashkil etilgan psixologiya xizmati avvalo psixologdan usha maktab

sharoitini xar tomonlama, tulik o`rganib chikishni, xar bir esh xususiyatlariga karab, individual va guruhda ishlash uslublarini aniklashi lozim.

2. Maktab psixologi bolalar urtasida uchrab turadigan psixik rivojlanishdan chyokinish xollarini tulik o`rganishi unga sabab bo`lgan ijtimoiypsixologik shartsharoitlarni analiz kilishi lozim.

3. Maktab psixologida turli eshli bolalar buyicha ularnng qobiliyatlari, va kasbga kizikishiga doyr anik ilmiy analizlar, test natijalari asosida to`zilgan ma`lumotlar blanki bo`lishi kerak. Bu ma`lumotlarga asoslanib, psixolog bolalarga aloxidaaloxida yondoshish ayrimlariga kushmmcha darslar tashkil etish, maktab, oila hamqorligida bolalardagi qobiliyatlarni ustirish bilan boglik anik kursatmalar ishlab chikmogi lozim.

4. Maktab psixologi umuman maktabdagi aloxida sinflardagi ruxiy xolatlarni o`zaro munosabatlar bilam boglik bo`lgan psixologik muxitni aniklashi va rasmiy va norasmiy liderlar urtasidagi munosabatlarni chukur o`rganib, maktab ma`muriyatiga tarbiyaviy ishlar buyicha direktor urinbosariga kerakli yo`lyo`riklarni berib turishi kerak.

5. Bundan tashkari, maktab psixologi turli mojarolar, ziddiyatlar tartibbo`zarliklarning oldini olish, ularning tabiatini o`rganish choratadbirlari buyicha qonsul`tatsiyalar tashkil etishi kerak. Bunday qonsul`tatsiyalar aloxida otaonalar va pedagoglar jamoasi uchun tashkil etiladi. Ama ukituvchnlar jamoasiga qonsul`tatsiya va erdamlar berishdir.

YUqoridagi vazifalardan kelib chikib, maktab psixologi faoliyatning asosiy yo`nalishlarini belgilashi mumkin. Ular diagnostik va to`zatish ishlari (xar kanday rivojlanish jarayonidagi cheklanishlar, orkada qolish xolatlarini aniklab, chorasini topish, ularni oldini olish) psixoprofilaktik ishlar (psixogigiyona, bolaning psixologik jixatdan normal rivojlanishini ta`minlovchi sharoitlar yaratish); psixologik qonsul`tatsiyalar, ukituvchilar, otaonalar va o`quvchilarning psixologik savodxonligini kutarish; psixologiyada kullaniladigan metodlarni qonkret shartlarga moslashtirish, ular dan samarali foydalanish, tuplangan ilmiy ma`lumotlarni sistemali tarzda analiz kilib borish, testlar to`zish. ularning sezgirligini ilmiy asoslash va xar bir bola qobiliyatini qolaversa, ukituvchilar bilimdonligini testlar erdamida muntazam tekshirib ilmiy xulosalar va kursatmalar tayyorlash kabilardan iboratdir.

O`ylaymizki, Respublikamizda maktabga psixologik xizNatijalar natijalar tadqiqotning o`z oldiga kuygan vazifalari va mat kursatish ishlarini taqomillashtirish kelajagimiz bo`lgan bolalarimizni jamiyat oldida to`rgan ulkan va ulugvor ishlarga tayyorlashga o`zining munosib hissasini kushadi;

Umuman jamiyatning psixologiya fani oldiga kuygan talablari ko`p. Ularni qondirish uchun jumxuriyatimizla avvalo kyong ilmiy tadqiqot ishlarini rivojlantirish ularning natijalarini dadil amaliyetga tadbik kilish davri kelgan. Amaliyet bilan nazariya urtasidagi bogliklik xar bir ilmiy goyani xaetga tadbik kilish psixologlar oldida to`rgan asosiy vazifalardandir.

9 MAVZU. IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TA'LIMOTLARNYNG XOZIRGI XOLATI. CHET ELLARDA IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TA'LIMOTLAR

REJA:

1. AQSh taraqqiyot psixologiyasida ijtimoiy o'rganish nazariyasi.
2. Angliyada taraqqiyot muammosining o'rganilishi. Frantsiya psixologik maktablarida tarakkie
3. Muammosining o'rganilishi.
4. Shveytsariyaning taraqqiyot psixologiyasi yuzasidan muloxazalar.
5. Bixeviorizm va assotsionizm okimi namoyondalari ta'limotlarida shaxs psixologiyasi.
6. Sovet psixologiyasida tarakkiyotning o'rganilishi. Akliy faoliyatni boskichmaboskich shakllantirish nazariyasi.

ADABIETLAR:

1. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. T. Ukituvchi nashr. 1994.
2. Qovalev S. V. Psixologiya sovremennoy sem'i M: Prosveshyonie. 1989 70
3. Petrovskaya L. L. Teoriticheskie i metodologicheskie osnovi sotsial'nogo psixologicheskogo tryonina.
4. Shixerev P. N. Sovremennaya sotsial'naya psixologiya SSHA. M: 1979
5. Sotsial'naya psixologiya. Istoriya, teoriya empiricheskije issledovaniya. Pod. red. ES. Ko'z'mina, V. E. Semenova. L. LGU. 1979
6. Petrovskiy A. V. Voprosi istorii i teorii psixologii. Izb. trudi M. Pedagogika 1984

AKSH TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASIDA IJTIMOIIY O'RGANISH NAZARIYASI

AQSh ning yirik psixologiya, programmalashtirilgan ta'lim nazariyasining asoschilaridan biri B. Skinner insonning ichki turtki (ko'zgatuvchi, ko'zgovchi) asosida vujudga keluvchibarcha hulq-atvorni inqor kilib, xulk butunlay boshka manbaga suyanish, xuddi shu boisdan uni tashki muxit ta'siri orkali aniklash kerakligini ta'kidlaydi. B. Skinner nazariyasining asosiy (bosh) tushunchasi mustaxkamlash, ya'ni xulk aktini kayta takrorlanish extimolligining kamayishi yoki kuchayishi hodisasidir.

B. Skinnerning fikricha, mustaxkamlanish rag'batlanish (stimul, muqofotlanish) sari yo'nalgan bo'ladi, lekin u bironbir asosga sira tyonglashmaydi. Uning ta'kidlashicha mustaxkamlanish ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) birlamchi va shartli kurinishlarga egadir. Pul, mexr alomati, ma'kullash ijobiy mustaxkamlanish maxsullari bo'lib hisoblanadi. Jazo salbiy mustaxkamlanishga erkin misol bo'lib, u xotirlangan

izlarni tubdan yo`kka chikaradi.

Skinner jazolash tushunchasini shubxa ostida qoldirishga xarakat kilib, u ijtimoiylashuv bolada jazo chorasiz ham o`tishi mumkin deb uktiradi. SHuning uchun ruxiy shikast beruvchi jazo kattalar bilan bolalar urtasida motivatsiya va ustanovkada farqlarni keltirib chikaradi. Uyinchoklar.erdami bilan amalga oshiriladigan uyin faoliyati tryoning nuktai nazardan bolalar va kattalar uchun aloxidalik xususiyatiga ega bo`ladi. Binobarin, uyinchoklarga kul tegizish, kul kutarish, jazolash yoki tanbexni keltirib chikaradi.

Dj. Aronfridni kiziktirgan bosh masala bolalarga tanbex berilgan xattixarakatning ichki nazoragi ularda kanday shakllanishdir. Muallif mazkur xolatni tekshirish maksadida sinaluvchilarga test tavsiya kiladi, bundan asosiy maksad: affektiv xolat bilan uning ichki xarakatlari qorrelyatorlar urtasida aloqa urnatish jarayonini aniklashdan iboratdir.

O`rganish qontsepsiyasi N. Miller, K. Xoll tomonidan yangicha talkin kilina boshlandi, bunda sR muayyan drayv (portsiya) xslasida ochlik, tashnalik va ofik kabilarda ifodalanishi kat`iy ta`kidlanadi. Ularning fikrlari sobik Sovet psixologlari D. N. Soqolov, B. Birlayk. (Kanada) ning neyrofiziologik karashlarga uxshab ketadi: Jadallik, murakkablik, yangilik, rang, noaniklik kabilar. B. Skinnerning "Xulk texnologiyasi", K. Rodjersning "Ozodlik bu inson o`zi yashaetganligini aniklashdir" nomli karashlarida "O`rganish nazariyasi" va "Ijtimoiy xulk" bixeviorizm va psixoanaliz yo`nalish psixolog faoliyatining yana bir tomoni turli masalalar buyicha narsa bolalik davrida motivatsion na emotsional o`zgaruvchanlikda aks etadi. natijada "drayva, libido" o`zaro sinonimlar sifatida kulaniladi. 3 Freydchasiga, ontogyonezda "Bola voyaga etgan inson, bola muomala" orkali rivojlanadi, bu moslanish (adaptatsiya) qoida, norma va odatlarni o`zlashtirish taklid, immetatsiya, asosida kulaniladi.

Psixolog R. Sire shaxs rivojlanishini diada tamoyili buyicha taxlil kilish goyasini ilgari suradi va diada munosabati kuyidagicha tizimga ega bo`lishi ta`kidlangan:

a) bolaona b) ukituvchio`quvchi v) ota ugil

Yuqoridagilarga asoslangan holda AKSH taraqqiyot psixologiyasida imfrintim nazariyasi vujudga kelgan bo`lib, u "Ta`sirlanish yoki iz qoldirish" degan ma`no anglatadi va dastlabki reaksiyasi, reaksiyasini barkarorligi tarikasida o`z aksini topgan. Bu hodisa Xarlou, Loryontsgacha E. Xess tomonidan izoxlab berilgan bo`lib, kuchayish qonuni bu taassurot olish qonuni davrida ta`sirlantiruvchi ob`ektzni egallashga sarflangan iz qoldirish kuchining kuchayishi logarifmasiga tyongdir. E. Xess kritik davrlarning davomiyligi, o`zluksizligi mezonlarini ishlab chikadi.

1)Xayvonlarning xarakat qobiliyati taqomillashuvi davr boshini aniklovchi omildir;

2)Kurkinch reaksiyasining usishi uning xotimasidir. Uning fikriga Karaganda ijtimoiy o`zaro munosabatning birlamchi tarkibi emotsional ko`zgalishdir. a) ijtimoiy tabassum (birinchi eshda va ikki, uch eshda); b) syonsor deprevatsiyasi.

v) ijtimoiy izolyatsiya; g) intyonsivlik stimulyatsiyasi. Jumladan. bolaning uch oyigacha davrida uning ilk reaksiyasi yuksak intyonsivlikdagi stimulga nisbatan fiziologik majburiy reaksiyadan ya`ni javob berishdan iboratdir.

SHuni ta'kidlab o'tish joizki AKSH taraqqiyot psixologiyasida esh kategoriyasi mavjud emas, xuddi shu sababdan:

-faoliyat taraqqiyotni xarakatlantiruvchi kuchi

-ijtimoiy tajribani o'zlashtirish taraqqiyotning asosiy shakli ekanligi

-taraqqiyot muammosining echimida tarixiy yondashuvning yo'kligi ko'zga tashlanadi.

Vaxolanki, "psixikaning usishi" kategoriyasi mavjud emasligi tufayli barcha narsa o'rganish xulkiga borib takaladi, natijada umumiy xulosa kuyidagi shaklda ifodalanadi: bola rivojlanishining psixologik asosi uning biologik tabiatida o'z ifodasini topadi, chunki uning zaminalla moslashish (adaptatsiya) ning biologik jarayonlari etadi.

AKSHning Iel'sk universitetining esh olimlari N. Miller va D. Dollard va boshkalar shaxsning psixanalitik nazariyasining muxim tushunchalarini K. Xallning o'rganish nazariyasi tiliga kuchirishga xarakat kildilar va tadqiqotning asosiy yo'nalishlarini belgilab chikadilar. Natijada Miller va Dollard psixologiya faniga "Ijtimoiy o'rganish" atamasini olib kirdilar va uning negizida ijtimoiylashuv masalasi etishini ta'kidlab utdilar. Uning fikricha, ijtimoiylashuv bu bolani jamiyatda urin egallashga imqon yaratuvchi jarayondir. Ijtimoiylashuv jamiyatning tulaqonli a'zosi sifatida chakalokning aks ijtimoiy xolatidan gumaniet boskichiga o'tishini ta'minlovchi psixologik hodisadir.

A. Bakduraning talkiniga kura yangi hulq-atvorga o'rgatish uchun bolani muqofotlash yoki jazolash etarli emas. Chunki bolalar emitatsiya modeli sharofati tufayli xulkning yangi shakldarini egallaydilar. U o'rganishning uch shakli mavjudligini ya'ni ko'zatish orkali o'rganish, imitatsii va idyontifikatsiyasini ta'kidlaydi. Idyontifikatsiya shaxs tomonidan o'zgalar fikrini, hissietini aks ettirishdan iborat bo'lib, model sifatida boshkalar xattixarakatidan foydalanishdir. Imitatsiya erdamida bola model urniga o'zini kuyib kurishi extimol, xuddi shu sababdan u mazkur insonga nisbatan empatiya, hamdardlik hamishtirokchilik tuygularini namoyish kilali. Muallif tomonidan bolaning onaga nisbatan tabiiy ehtiyojini qondirish ijtimoiy xulkni mustaxkamlash irodaviy odamlar xulkiga taklid kilishlik muxim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Miller va Dollardlar Freydning xulkda motivatsiyaning roli nuktai nazariyani tan oladilar va roxatlanish atamasini mustaxkamlash tushunchasi bilan almashtiradilar xolos. Ularning fikricha stimol bilan javo orasidagi aloqanish kuchayishi o'rganishni bildiradi va bu xolat mustaxkamlanish evaziga yuzaga keladi. Ko'zgovchi kancha kuchli bo'lsa, stimol jazob achokasini mustaxkamlash shu kadar kuchayadi. O'zidano'zi qonikuvchi, o'zidan-o'zi ruxlanuvchi shaxslar negativ xulkli o'quvchilar hisoblanadi. Mualliflar Adlerling insoniy munosabatlar yuzasidan dastlabkp namunani beruvchi ona ekanligi to'g'risidagi fikriga asoslangan holda uning ijtimoiylashuviga muxim ahamiyat kasb etishini aloxida ta'kidlab utadilar. Miller va Dollardlar nizoli vaziyatning manbai sifatida kuyidagilarga ahamiyat beradilar: ularni bokish, gigiyonaga o'rgatish ulara seksual idyontifikatsiya va tajovo'zning paydo bo'lishi kabilar.

Utmishni tushunmasdan turib, kelajakni o'zgartirish mumkin emas, degan iboralari ularning eng kimmatli goyalaridan biridir.

K. Xallning shog'irdi R. Sirs bola rivojini diadik tamoyil asosida o'rganib maxsus jarayon uch fazadan iborat ekanligini bayon kilib beradi:

1) Rudimentar xulq fazasi bola xatining birinchi oyini o'z ichiga olib irsiy ehtiyojlarga va ilk o'rganish tartiblariga asoslanadi.

2) Motivatsion tizimning ikkilamchi fazasi oila davrasidagi o'rganishga asoslanadi va ijtimoiylashuvning asosiy bugini hisobladi.

3) Motivatsion tizimning ikkilamchi fazasi oila muxitidan tashkaridagi o'rganishga asoslanadi va bolaning maktab ta'limiga kirishuv, jarayoni bilan aloqador.

R. Sirs o'z tadqiqoti natijalarini umumlashtirib, hulq-atvor ifodalashining 5 ta shakli mavjudligini izoxlaydi.

1) Dikkatni salbiy xolatlarga yo'naltirish: janjal, arazlashish, ikror bo'lmaslik, oppozitsion xulq kabilarga dikkatni tortish.

O'zluksiz kat'iyatni kidiruv: O'zgarish, ortikcha va daboqlik uchun lishlari bilan aloqadorligi yakqol ko'zga tashlanadi. Birinchi navbatda bu xo'zur surash, ximoya kidiruv, qonfort, o'zini tinchlantirish. erdam kursatish va raxnamolik kilishga intilish

3) Dikkatni ijobiy xolatlarga yo'naltirish: maktov, kidiruv, guruhga qo'shilish xoxishi, faollik kursatish guruhdan chikish istagi va boshkalar.

4) Aralashuv va tan oldiruv: notajovo'zqorona aralashuv, boshkalarga kuchok ochish va ularni tutib turish.

5) "YOnida bo'lish" xulq shakli: bolaning boshkalar davrasida doimiy ishtiroki, tyongkurlari kurshovida, kattalar muxitida va boshkalar.

A. Bandura sub'ektda hulq-atvor yangi kurinishining shakllanishida taklid modelining roli to'g'risida muloxaza yuritib, "stimul reaksiya" sxemasi turt oralik jarayonidan iborat ekanligini kursatib utadi:

1. Xarakatdagi modelga bola dikkati karatilgan. Modelga kuyiladigan talablar: aniklik, tafovutlilik, tuyinganlilik, funksional ahamiyatlilik va xokazo.

2. Ta'sir utkazuvchi model to'g'risida axborotlarni saklovchi xotira.

3. Ko'zatuvchi esga tushirish jarayoniga imqon beruvchi xarakat malakalari.

4. Bola kurib to'rganlarini bajarishga nisbatan xoxishini aniklovchi motivatsion kabilar.

AQSh taraqqiyot psixologiyasi vakillarining fikriga karaganda, ular tomonidan yaratilgan modellar ta'siri ijtimoiy o'rganish nazariyasining moxiyatini tashkil etib, samaradorligi ko'p jixatdan o'zida aks ettirilgan axborot kulami, mazmuni, ma'nodorligi, bilan aniklanadi.

ANGLIYADA TARAQQIYOT MUAMMOSINING O'RGANILISHI

Yirik ingliz psixologi Tomas Bauerning "Gudakning psixik usishi" nomli asari o'zining muayyan darajada ajoyibotlarga, sexrga, ilmiy materiallarga boyligi billi boshka tadqiqotlarga keskin ravishda ajralib turadi. Angliya psixologik adabietlarga ham gipotetik, ham deduktiv eksperiment asosiga kurilgan noeb tadqiqotlar juda kam, ayniksa gudaklarning kamolotiga bagishlangani bundan mustasno emas. Mazkur asarda usish jarayoni kuyidagi davrolarga ajratilgan holda o'rganilgan: Birinchi kunlari, dastlabki xaftalar va oila. Zukkolik bilan ijod kilingan va moxirona utkazilgan

tajribalar T. Bauerga gudakning xarakat va bilish qobiliyatlari usishining xususiyatlari to'g'risida bir kator yangi omillarni urnatish imqoni berdi. Bu xolat o'z navbatida chetel psixologiyasida o'rganilaetgan jarayonlarning tabi atiga oid karashlarni shubxa ostiga kuyishga sharoit yaratdi, ularning yuzaga kelishi va ri vojlanishi to'g'ri tushuntirish buyicha taklif va muloxazalar bildirishga negiz xozirladi.

T. Bauer raxbardigida Lipsit va Sikvilyond tajriba utkazib, bolaga gudakga nisbatan javob tarikasida boshini bir tomonga. Qo'ng'iroqning ovozigga esa ikkinchi tomonga burishni krgatishga muvofik bo'ldilar. Gudak va kungirok ovozlari tasodifiy ravishda almashtirilib borilganda boshni burish fakat kerakli yo`nalish buyncha amalga oshishn ta`minlab turadi. Bola ob`ektlar farkni uddasidan chikgandan keyin tadqiqotlar vaziyatni o`zgartirdilar: Agar da bola" Kungirok chalinsa" chapga, "Gudok" eshitilsa, unga xarakatlanishini o`zlashtirgan bo`lsa, unda u mazkur sxemaga mos kechishi kungirok chalinsa boshini unga, gudokga javob reakiiyasiga chapga burishga urnatish lozim edi. Bolalar topshirikni xech kiynalmasdan bajarishga erishdilar:

a) kungirok va gudok ovozigda farklash; b) stimul (kungirok, javob (boshini burish); v) shartli reflekslarni mustaxkamlash jarayonlari yuzaga keldi.

Tajriba kuyidagi sxemada olib borilgan.

STIMUL	Javob	SHartlar
Kungirok	Boshchi chapga burish	Mustaxkamlanmagan
kungirok	Boshni ungga burish	Mustaxkamlash
gudok	Boshni chapga burish	Mustaxkamlash
gudok	Boshni ungga burish	Mustaxkamlanmagan

Angliyada kyong tarkalgan nazariyadan biri bu Uaytning taraqqiyot modeli hisoblanadi. Ushbu model' kuyidagi kurinishga ega.

U A Y T M O D E L I

TASHKI VOKELIK XULK

1) KULNI PAYKASH ____ KULNI KO`Z BILAN NAZORAT KILISH

KO`Z OLIDIDAGI JISM __JISM TOMON KULNI

2) TEZ XARAKATLANTIRISH

3) KO`Z UNGIDAGI JISMGA __BARMOK LARIN BUKLASH, JISMNI

KUL TEGIZISH KISISH UCHUN INTILISH

Tajriba vaziyatlar o`zgarishiga karamay bir xit Tamoyil asosida utkazilishi saklanib qolinadi. Uning muxim tomoki shuki, bunda bolalarning usishiga ta`sir etuvchi omillar, vositalar yuzasidan izchil ma`lumotlar tuplashga imqon beradi, taraqqiyotning o`ziga xos xususiyatlariga taallukli hodisalarni umumlashtirish mumkin bo`ladi.

Taraqqiyot psixologiyasi buyicha muloxaza yuritilganda, Tomas Bauerning kunikishning pasayishi to'g'risidagi eksperimental metodikasinn taxlil kilish maksadga muvofik. Muallif psixologik o'zgarishning uch tomoni mavjudligini ta'kidlab utadi, ular kuyidagilarda o'z ifodasin topadi:

1)gudakning ung tomonidan tovush ko'zgaturvchisining kayta berilishi unla ko'z kirini shu ob'ektga yo'naltirishini keltirib chikaradi, shuningdek, individning yurak urishi chastotasi ortadi:

ma'lum vakt utkandan keyin gudak tovushga kunika boshlaydi, u mazkur yo'nalishga karamay ham kuyadi xatto uning yurak urishi chastotasi

2)mu'tadillashib boradi;

3)agarda tovush manbai (ob'ekt) chap tomonga kuchirilsa, u holda bolaga ob'ektga kizikish uygonadi, natijada uning yurak urishi chastotasi ortadi.

SHunga uxshash tajribani davom ettirgan Vishart Bauer natijalariga ba'zi bir anikliklar kiritadi. Buning uchun muallif eshituv xarakat va kurkuv xarakkat lokalizatsiyasini o'zaro takqoslaydi, binobarin, muvaffakiyat kursatkichini foiz opkali ulchashga erishadi:

OB`EKTLARNING XOLATLARI	ESHITUV XARAKAT	KURKUV XARAKAT
30 CHAPDA	4,8	100
URTASIDA	92	98
30 UNGDA	33,5	100

Olingan natijalar yarim eshgacha bolalar rivojining o'ziga xosligi to'g'risida umumlashma bo'lib hisoblanadi. Ma'lumotlardan kurinib turibdiki, eshituv xarakati orkali ular kayta fazoviy joylashuvidan, ko'rish burchagidan qat'iy nazar ob'ektlari idrok qilish, unga o'z munosabatini bildirish qo'rquv, ya'ni ko'z xarakatiga nisbatan qiyin ekchishi namoyon bo'lmokda, bu xolat boshka mamlakatlarda o'tkazilgan tajriba natijadariga o'xshab ketadi. Ularning xulosalariga kura, besh oylik, bolalarda jism xajmiga nisbatan moslashish kuchli ekanligi, gudaklarning xarakatlari esa kuyilgan ob'ektni ushlash, paypaslash, his kilishga yo'nalganligi saklanib qolishi ko'zatiladi.

T. Bauer bir yarim eshli gudaklar barcha jismlarni topish, saralash imqoniyatiga ega ekanligini ta'kidlab, mazkur jarayon to'rt boskichda amalga oshirishini uktirib utadi:

1. Xilmaxil vazndagi jismlarga nisbatan differentsial reakiiyalar mavjud emas.

2.Xar xil vazndagi jismlarga nisbatan differentsial reaktsiyalar ularni ushlab ko'rgandan keyin vujudga keladi.

3.Jismlarga qo'l tegizish oqibatida ularning vazni o'rganmaganligi tasavvur kilganida differentsial reaktsiyalar xosil bo'ladi.

4. Jismlar uzunligi va vazn buyicha tartibga keltirilganda differentsial reaksiyalar shakllanadi.

Kognitiv taraqqiyot bosqichlari sxematik tarzda quyidagi kurnishga ega. natijalar esa umumlashma xususiyatini kasb etadi.

Sxemadan kurinib turibdiki, qognitiv taraqqiyot muayyan reaksiyalar orkali munosabat tarikasida bolaning bilish jarayonlari (sezgisi, idroki xarakat erdamida aks etishi) rivojlanishi xususiyatlari buyicha anik ma'lumotlar tartibga keltirilgan, shunngdek, ulardan kelib chikadigan xulosalar yakqol ko'zga tashlanadi.

Ingliz psixologlari tekshiruvni yanada ilmiyrok chikarish maksadida Mandi Kastl apparatidan foydanadilar. Apparat ekrandan, oralik teshikchadan, markazdan, bola urnidan iborat Uning erdami bilan bola ko'z kirini jismga yo'naltirish, bir joydan ikkinchi joyga, bir tomondan boshka bir tomonga fazoviy o'zgarish yasash orkali tajriba ob'ektivligini oshirishga xizmat kiladi. Undagi optik kurilma elgiz bir odam tasviriga muljallangan bo'lib, tajriba anikligi darajasini orttiradi. Masalan, bola besh oyligida onaning xarakatini, va to'rgan joyini xayajon bilan his kila oladi, natijada ko'pchilik onalar xattixarakati muvofiklashuvini vujudga keltiradi.

YUqoridagi mualliflardan tashkari Grinfild, Nelson, Saltsman kabi izlanuvchilar jismlar to'g'risidagi tasavvur rivojlanishining faraziy (gipotetik) izchilligi umumiy qognitiv taraqqiyotning asosiy mezon sifatida kul laganlar. Buning uchun qognitiv xarakatqoidalari, xulk shakllari va ularni taqomillashib borishiga aloxida ahamiyat berganlar.

Ingliz psixologlarining qognitiv psixologiyaga oid karashlaridan kelib chikkan holda quyidagi xulosalar chikarish mumkin:

1. Jismlar mohiyatiga nisbatan nizoli vaziyatlarning vujudga kelishi bolalarda ular to'g'risidagi tasavvurlar, qoidalar bilishga oid xattixarakatlarni taqomillashtiradi.

2. Jismlarga oid tasavvurlar, qoidalar, qonuniyatlar, bilishga oid xatixarakatlar o'zaro birlashuvi, umumlashtiruvchi orkali qognitiv taraqqiyot amalga oshadi.

3. Xar uchala mezon barcha vaziyatlarda ham ishonchlilik, validlilik va reprezentivlik xususiyatlarini kat'iy saklaydi.

FRANSTIYA PSIXOLOGIK MAKTABLARDA TARAQQIYOT MUAMOSINING O'RGATILISHI

XX asrning zabardast psixologlaridan biri hisoblanmish Anri Valon o'zining original ta'limoti bilan eksperimental psixologiyada aloxida urin egallaydi. Birinchi navbatda uning taraqqiyot gyonetikasiga oid karashlari muxim ahamiyat kasb etib, gyonotip va fyonotip negizlaridan kelib chikkan holda muammo mohiyati tushuntiriladi. Taraqqiyotning dastlabki kurinishi uyinlarda namoyon bo'lishini ta'kidlagan holda ularning uchta turkumga ajratishni lozim topadi:

- 1) funktsional (muayyan vazifalarni aks ettiruvchi) uyinlar;
- 2) ob'ektlarning xaeliy obrazlarini yaratuvchi uyinlar;
- 3) bilishga oid (ijobiy izlanishga undovchi) uyinlar.

A. Vallon P. Janening real (yakqol) faoliyat va o`yin faoliyati mavjudligi to`g`risidagi fikriga kushilgan holda psixik faoliyatning intizomligi muxim ahamiyatga ega ekanligini kat`iy ravishda tasdiklashga xarakat kiladi va bu ma`noda muayyan ilmiy siljishlarga erishadi. Muallif SH. Byulerning mavxumlik moslashishiga nisbatan qobillikdir degan asoslanib, psixik faoliyat intnzomligini ko`p jixatdan funktsional mashklanishga (inertlikka) diqqat esa samaradorlikka (xususiyatga) boglik ekanligini uktiradi. Taraqqiyotni xarakat tantiruvchi kuchi muallif tomonidan I. B. Morgan goyasini asoslanib tushuntiriladi, ya`ni "bilishga zo`r berish to`siqlarga nisbatan tezqorlikda javob kaytarishdan iboratdir" degan fikriga sodik qoladi.

T. Ribo monodeizm (ongning tuplanish) goyasidan kelib chikib psixik faoliyatni boshqarish to`g`risida muloxaza yuritadi. Qognitiv jarayonlarni boshqarish birinchi navbatda bu jismlarning moxiyatiga kirib borish, sung uni boshka operatsiyalarga kuchirishdan iborat. Ikkinchidan, shaxsni faoliyatning moxiyatiga kirib borish imqoniyati, shuningdek, barcha butun ob`ektlarga eyilishidir. Bu muloxazalar negizida ongli munosabatni keltirib chikaruvchi ham sub`ektiv, ham ob`ektiv mexanizm etadi. Funktsional xolatlarining o`zaro urin almashishi sifat jixatidan mutlaqo yangi omillarni keltirib chikaradi.

III. Byuller uchun ko`zgalish, jismoniy salomatlik uyku xolatida uykusuzlikka o`tish davridagi mizgish muxim ahamiyatga ega, xuddi shu boisdan taraqqiyotning dastlabki boskichlarida taklid va uning modeli aloxida rol` uynaydi. Keyinchalik bilish faoliyatini tashkil kilish, uning tarkibiy kismolari, muammoli echish vositalari bilan kurollanish zaruriyati tugiladi.

Frantsiya psixologlari maktabi uchun ham "men"ning fazolari boshlangich tayanch nukta sifatida muayyan vazifa bajaradi. Jumladan real "men" kelgusi "men", 6antastik "men" dinamik "men" yana "men" va boshkalar. Frantsuz psixologlari itellekt to`g`risida tuplangan jaxon ma`lumotlariga asoslanib tadqiqot ishlarini amalga oshiradilar, chunonchi sinkretizm, agglyutinizm, realiya, xaelot (fantaziya) kabilar. Jaxon psixologiyasidagi nufo`zli karashlar, yondashuvlar, tarakkiyparvar goyalar ular uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Mazkur psixolog maktab tomonidan tana a`zolarida va bosh miya katta yarim sharlariga joylashgan markazlar, uchastkalar, ya`ni funktsional oblastlarni o`zaro chegaralashga oid jaxon psixologiya fani yutuklari tan olinadi va tadbik kilinadi. Jumladan, funktsional oblastlarning affektiv doirasi o`z ichiga muskul, ovoz va imo - ishora harakatlarini kamrab oladi. Affektning propriotsipli bazasi hamda visteral` funktsiyasini bajaruvchi uchastkasi ham mavjuddir. Xuddi shundan kelib chikkan holda shaxs kamoloti instinkt va refleks bilan boglik ravishda tushuntiriladi. Affektivlik esa kichkirik, muskul reaktsiya hissiy sezgirlikka namoyon bo`ladi.

Bilish, izlanish faoliyatning negizida rohatlanish, hissiy kechinmalar (kayfiyat, shijoat, extiroz, emmotsional ton), xo`zur kilish, qomat to`tish kabilar etadi. emmotsional intellekt darajasi samaradorligi kursatkichlarining asosiy omili bo`lib hisoblanadi.

A. Vallon tadqiqotlariga kura, qognetivistik aktlar spontan (ixtiersiz), impulsiv (jadal), immitatsiya (taklid) shakllarida amalga oshadi.

U, Levi Bryul` nazariyasiga asoslanib bilishnint moxiyatini ochishga xarakat

kilgan. Jumladan. sinpretizm. idrok, tafakkur, nutkli tafakkur jarayonlari rivojlanishi ijtimoiy qonun bilan emas, balki karamakarshiliklar qonuni, shuningdek, partitsipatsiya (fikri umumlashtirishga etaklovchi katnashuvchanlik) qonuni ostida namoyon bo'ladi.

A. Vallon bilish jarayonidagi fragment deganda ob'ektiv va sub'ektiv alomatlariki aralashib ketishini tushunadi. Idrokning qonstantligi barkarorlashuvi taraqqiyot mezoni vazifasinn bajaradi. Transduktsiya hodisasi (usul, moxiyat, operatsiya bilim kabilarning yangi sharoitga kuchishi) o'zlashtirilaettan tushunchalar urtasida mustaxkam aloqa urnatilishi bilan yakunlanadi, keyinchalik shaxsiy faoliyat uslubi shakllanishiga puxta zamin tayyorlaydi. Taraqqiyotnng navbatdagi mezoni sababiylik, sababokibatni sub'ekt tomonidan anglash hisoblanadi. Bolaning tugilganidan to o'smirlik yoshigacha mazkur ko'rsatkichning sifat jixatidan o'zgarishi yuzasidan ma'lumotlar A. Vallonning kanchalik katta xizmatga ega ekanligini namoyish kilib turibdi.

Frantsuz qognitiv psixologiyasida sababiyat va unn anglashning bir necha boskichlari mavjud ekanligi ta'kidlab utiladi. Ularning eng sodda (prijitiv) shakli kuyidagi tarkiblardan tashkil topishi mumkin:

a)volyuntarizm (iroda emas, balki akl ruxiy xaetda xal kiluvchi rol' uynashi haqidagi ta'limot), ya'ni xoxish bilan vokelik (reallik) urtasidagi munosabat;

b)magizm (sexrli kuch), ya'ni reallik vositasi va undan reallikning o'ziga o'tish kabi boskichlardan iboratdir.

SHaxsning kamoloti yuzasidan ham o'ziga xos karashlar majmuasi mavjud bo'lib, ular biologik va ijtimoiylik munosabatlari, o'zaro ta'cir kuchlari omillari, o'zini o'z namoyon kilish tarkiblari singari vositalar orkali ifodalanadi.

Mazkur maktabning erkin ajralib turadigan tomoni shundaki, shaxs kamoloti bu zaruriyat bilan qo'rqinch hislari, kadriyat o'rtasidagi dueldir, shuningdek, o'zini tan oldirish, tasdiklash va o'zligini namoyon kilishdir. Xullas, taraqqiyot psixologiyasining ko'pgina mezonlari, ta'sir utkazish tarkiblariny aksariyat vaziyatlarda kullash imqoniyati mavjud bo'lib, o'zining ishonchlilik darajasi bilan kafolatga egadir.

SHVEYTSARIYANING TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI YUZASIDAN MULOXAZALAR

Jyoneva psixologiya maktabi to'g'risida muloxaza yuritilganda eng avvalo J. Piaje, A. Sheminskiy, B. Inel'der kabi olimlarning tadqiqodlarining nazarda tutmok maksadga muvofik, bu borada epistemologik nazariya aloxida ahamiyatga ega.

Ayniksa, intellekt printsiplari muxim ahamiyat kasb etadi:

1.Xulkni taxlil kilish qonteksti orkali intellekt aniklanadi, ya'ni sub'ekt bilan tashki olam urtasidagi maxsus almashuv (o'zaro ta'sir)dan iboratdir. Bu urinda funktsional xususiyatga ega: a) fazoviy (idrok) b) davriy (xotira) v) affektiv (energetik) g) qognitiv va xokazo.

2.Intellekt guyoki biologik (tabiiy) jarayon va funktsiyadan tashkil topgan bo'lib, adabtiv tabiatga egadir. Shuning uchun adaptatsiya deganda assimetriya (o'quv materiallarini xulkni xukm surib to'rgan sxemalari orkali o'zlashtirish) bilan akqodatsiya

(mazkur sxemanni muayyan vaziyatlarga moslashish) utasidagi tyonglik tushuniladi. Tengvazilik (tenglik) moddiy va funksional psixologik tarkiblarni o'zida mujassamlashtiradi.

3. Intellektning mohiyati bu uning faoliyati va ishchan tabiatidir. Chunki akqomodatsiya faoliyatga bevosita ta'sir utkazadi.

4. Intellektual faoliyat sub'ektning moddiy xattixarakatlarining xosilasidir:

a) uning elementlari, operatsiyalari xarakatlarining ichki kismini o'zida aks ettiradi;

b) yaxlit tizimlarning barkaror, o'zgarmas xarakatchanligini ifodalaydi.

5. Yaxlit tizimlarning o'zaro birbiridan o'zadan kaytaruvchanligi, u yoki bu ob'ektlar doirasiga taallukliligi bilan farkanadi.

J. Piaje intellekt bu psixik to'zilishlarni kuchayib boruvchi kaytaruvchanligi demakdir yoki tyongvaznlik xolatining qognitiv na syonsomotor kabelidagi izchilikka ega bo'lgan adaptatsiyaning ya'ni muxit bilan organizmning assimilyativ va akqomodatsion o'zaro ta'siridan iboratdir.

J. Piaje intellekt bilan biologik adaptatsiya urtasida o'zviy bogliklik borligini taxlil kilar ekan tabiat mantiqiy va biologik vositalar erdamida insoniyat tomonidan aks ettiriladi deb ta'kidlaydi. Muxit bilan organizm urtasidagi munosabat affektiv (energetik) va qognitiv (bilishga oid) kanallar orkali amalga oshirish uktiriladi. U intellektning mumtoz talkin kilish imqoniyatlari mavjudligiga e'tiborni qaratib, psixologlardan LeviBryul' Rassel goyalariga asoslangan holda uning mohiyatini tushuntirishga xarakat kiladi, jumladan ularda misol keltirib: "ok atirgul", ya'ni "atirgul", "oklik" tarkiblarga ajratilishiga ahamiyat beradi.

J. Piaje tafakkur psixologiyasi buyicha fikr yuritganda Byuler. Zel'ts onga mantik tashkaridan emas, balki ich tomondan kiritiladi degan muloxazaga birdamlik bildiradi. Muallif aksiomatika to'g'risidagi gap borganida gipotetiv deduktiv negizga kurulishini kayd kiladi. Intellekt taraqqiyoti kuyidagilarga o'z aksini topadi;

1) turkumlarga kirish kislarning yaxlit ierarxiyaga qo'shilishiga mos tushadi;

2) assimetrik munosabatlarning seratsiyasi operatsiyalarning fazoviy va vakt jixatdan joylashuviga uning sifatiga mos tushishi lozim;

3) mantiqiy simmetriya fazoviy va vakt simmetrik munosabatlariga mutanosib;

4) mul'tiplikativ operatsiyalar oldingi elementlar va tizimlarga mos ravishdagi operatsiyalar qombinatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

J. Piaje nuqtai nazaricha, munosabat pertseptiv va intellektual shaklda yuzaga kelib, uning kamchiligi, ob'ektivligi tafakkur evolyutsiyasiga boglik bo'lib, tsyontratsiya, detsetratsiya, deformatsiya kurinishlarida aks etadi. Pertseptsiya (idrok) samaradorligi uning qonstantlik xususiyati bilan belgilanadi. Pertseptsiyaning tarkibiy kismi yoki boskichi bo'lmish syonsomotor (xarakat idroki) kuyidagilar bilan tavsiflanadi:

a) sust muvofiklashuv b) birlamchi malakalar v) kuruvda muvofiklashuv va chang solish; g) aniklashuv (ikkilamchi reaksiyalar); d) assimilyatsiya e) syonsomotor intellektning tugallanishi (bolaning ikki eshida). Odatda tushukchali va hissiy xarakatlar (syonsomotor: intelekt urtasidagi to'zilishga kura tafovutlar birinchidan, xarakatlarning muvofiklashuvi va, realizatsiyasida: ikkinchidan amaliy jixatdan qonikishda o'z

ifodasini topadi.

J. Piaje operatsiyalarning tuzilish boskichlari tafakkur bilan uzviy bog'lik bo'lishi to'g'risida muloxaza yuritib, ular mana bunday kurinishda ifodalanishi ta'kidlab utadi:

1) til paydo bo'lishidan e'tiboran simvolik funktsional davri boshlanadi, ularni o'zlashtirishga imqon yaratadi, u to 4 yoshacha cho'zilishi mumkin. simvolik va tushunchagacha tafakkur kurinishining rivojlanishi bilan tavsiflanishi extimol:

2) 4 eshdan 79 eshgacha davrda ko'rgazmali tafakko'rga bevosita asoslangan operatsiyalarga yaqinlashuvi tarkiblar majmuasi vujudga keladi;

3) 8 eshdan 1112 eshgacha yakqol operatsiyalar shakllanadi, ya'ni tafakkurning operatsional guruhi paydo bo'ladi va ob'ektlarga o'z munosabatini bildiradi, manipulyatsiya qilish, intuitsiyaga asoslanib tez ukib olish imqoniyati yuzaga keladi;

4) 1112 eshdan to ilk usmirlik davrgacha rasmiy tafakur tarkib topa boradi, etuk refleksif intellekt tarikasida mujassamlashadi, guruhlararo tavsifga ega bo'lib gipotetik deduktiv darajasiga utadi.

Muallif testlar erdamida akl Darajasini ulchash uchun BINE va Spirmant ta'limotiga asoslanadi va umumiy intellekt mushoxada, tushunish, bilim kursatkichlari orkali aniklanadi, o'zlashtirishlik yongitlik uning qoeffitsiyontlarini ulchashga xizmat kiladi.

Intellekt taraqqiyotining ijtimoiy omillarini izoxlasha tadqiqotchi kuyidagilarga e'tibor kiladi:

1) Jamoa belgilar (bolalar va kattalar) simvollar, imoishoralar.

2) Tilning shaxsga tub ma'nodagi tayyor, shakllangan tizimlar, tushunchalar, tasniflar, munosabatlar xadya kilishi.

3) Munosabatlar: sinxron, diaxron.

4) Operatsional guruhlar va qooperatsiyalar mavjudligi.

5) Operatsiyalar: additiv, mul'tiplikativ. J. Piaje tomonidan operatsiyalar paydo bo'lishining muayyan boskichlari mavjudligi va ular o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi ta'kidlab utiladi:

Birinchi boskich: Additiv qompozitsiyaning yo'kligi.

Ikkinchi boskich: Ko'rgazmali ravishda to'g'ri javobning kashf kilinishi. Uchinchi boskich: Kashfning birdaniga yoki sitixiyali tarzda amalga oshishi. Operatsiyalarning psixologik taraqqiyoti ushbu ko'rinishga ega: 1) Syonsomotor hissiy xarakatli tutilganidan to ikki eshgacha 2) Operatsional davrgacha: 2 eshdan etti eshgacha. 3) YAqqol operatsiyalar davri: 7 eshdan 11 eshgacha. 4) Rasmiy operatsiyalar boskichi 1112 eshdan to 1415 eshgacha.

Intellektul taraqqiyotga erkin misol tarikasida mana bunday psixologik modelni keltiramiz: kattalik, bruttovazn, intyonsiv vazn, ekstyonsiv vazn va "kattallik" ilmiy tushuncha. Namunadan kurinib turibdiki, intellekt taraqqiyoti o'z ichiga bir nechta boskichni qamrab olgan bo'lib, mavxumlikdan astasyokin moxiyatiga va undan fikrning yo'nalishiga, sur'atiga, jadalliligiga umumiydan xususiyga, xususiydan umumiyga fikran o'tish natijasiga anglash jarayoni vujudga keladi. Lekin nntellektning yaxlitligi, majmuaviy xususiyati, bilish jaraeilari maxsulasisga asoslanishi to'g'risida muloxaza yuritish bu urinda ortikcha deb hisoblaymiz.

BIXEVIORIZM QONUNLARI

Bixeviorizm AQSh da yigirmanchi asrda sub`ektiv psixologiyaning predmeti (ong xolatini o`rganish) va ilmiy tadqiqod metodiga (introspektsiya o`zo`zini ko`zatish) aevsiz kurashuvini sifatida psixologiya faniga kirib keldi. Bixeviorizm namoyondalari psixologik metodlarning ob`ektivligi uchun kurashib, introspektsiya ilmiy metod emas, chunki u xech kachon kutilaetgan na deb uktiradilar. Ularning fikricha. asosiy narsa insonning nima bilan shugullanaetganligini, uning nima to`g`risida o`ylaetganligini esa ikkinchi darajali muammodir. Psixologiyaning ob`ektiv xaqqoniy bo`lishiga da`vat etishi, inson xulkini o`rganishga jur`at kilishi, bixeviorizmning shakshubxasiz xizmati hisoblanib, XX asrning tarakkiyparvar okimlari orasida mustaxkam joy egalladi.

Ta`lim nazariyasining bixevioristik tamoyillarini (printsiplarini) ishlab chikkan olim eduard Torndayk bo`lib, bunda u uzoq yillar mobaynida xayvonlarni individual (yakkaxol) tajriba orttirish (xulk xarakatlarini egallash xususiyatlarini tekshirish faoliyatining maxsuliga tayanib ish tutdi. e. Torndaykning xayvonlar bilan boy tajribasi psixologiyada bixevioristik yo`nalishning paydo bo`lishiga negiz sifatida xizmat kilgan bo`lsa, ikkinchi bir tomondan, empirik materiallar pedagogik psixologiya asosining yaratilishiga muxim zamin xozirlaydi. e. Torndaykning xakikiy nuktai nazari asosiy va odatdagi tajriba orttirish (o`rganish) xayvonot olami taraqqiyotining barcha boskichlarida kariyb birbiriga uxshashlikni tan olishdan iboratdir.

E. Torndayk fikricha, ukish jarayoni yuzaga kelgan vaziyatlar bilan muayyan reaksiyalar urtasida anik aloqalar urnatishdan mazkur aloqalarni yanada mustaxkamlashdan iboratdir. U stimul (s) bilan reaksiya (g) urtasida namoyon bo`ladigan aloqalarni vujudga keltiruvchi va mustaxkamlovchi muxim qonunlar sifatida mana bo`larni sanab utadi: samara qonuni. takrorlanishlik (mashk kilishlik) qonuni tayyorgarlik qonuni.

E. Torndayk samar qonuniga aloxida ahamiyat berib, uni mana bunday ta`riflashga xarakat kiladi: agarda yuzaga kelgan vaziyat bilan javob reaksiyasi urtasidagi aloqa urnatish jarayoni qonikish hissi bilan uygunlikka ega bo`lsa, u holda aloqa puxtarok barpo etiladi: mabodo mazkur aloqa qonikmaslik tuygusiga ruparu kelsa, uning puxtaligi mumkin kadar pasayadi. Uning fikricha, qonikish xolati (hissi) deb shuni aytilish mumkinkn, kachonki organizm uni (aloqani) xosil kilish va saklashga intiladi: qonikmaslik tuygusi deb shunday hodisani aytilish kerakki, kaysiki bunda organizm undan (aloqadan) chyokinishga xarakat kiladi. Bundan kurinib turibdiki, demak samara ham ijobiy (musbat) ham salbiy (manfiy) bo`lishi mumkin. YUzaga kelgan aloqaning ijobiy samarasi shundan iboratki, qonikish kechinmasini his kilish yutuk sari etaklaydi. Qonikish samarasi yuzaga kelgan aloqa bilan bevosita xarakat kiladi va uni mustaxkamlanishiga olib keladi yoki aksincha.

E. Torndayk fikricha, takrorlanishlik (mashk kilishlik) qonuni shundan iboratki, stimul bilan reaksiyaning muvakkat izchilligi kanchalik ko`prok takrorlansa, aloqa shunchalik mustaxkam bo`ladi. Uning fikricha, stimul bilan reaksiyaning muvakkat izchil takrorlanishi o`zo`zicha aloqa paydo bo`lishiga olib kelmaydi, balki orasira uni mustaxkamlash ijobiy samara sari etaklaydi. Boshkacha so`z bilan aytganda, mashk kilishlik mustaxkamlash (kumak berish) bilan bevosita munosabatga kirishgandagina muayyan ahamiyat kasb etadi.

Mazkur nazariyaning tayyorgarlik qonuniga binoan, aloqaning yuzaga kelish tezligi sub`ektning shaxsiy xolatiga muvofik ravishda namoyon bo`ladi.

Xar kaysi psixologik aloqa urnatishda o`ziga xos xususiyatga ega bo`lgan individual (yakkaxol) asab tizimining izi (tagmasi) etadi.

E. Torndayk "o`rganish qonunlari" deb nomlangan uch tamoyil (printsip) dan tashkari aloqalarning vujudga kelishiga erdam beruvchi kushimcha shartsharoitlarni ham ta`kidlab utadi, chunonchi tashki omillar ta`siri bilan o`ziga mos keladigan reaksiyalar orasidagi xolatni (stimul va reaksiyaning o`ziga muvofikligini) anglash, aloqalarning uygunlashuvi, bir birining taqozo kilishi, tuldirishi kabilar.

Samara qonuning rolini baxslashda uch xil nuktai nazarga ega bo`lgan yondashish mavjuddir. Ta`limga bixeoviristik yondashishning ayrim vakillarining fikricha, o`rganish (tajriba orttirish) moddiy jixatdan mustaxkamlanmasdan turib, ijobiy samar berishi mumkin emas, chunki buni sinaluvchidan talab kiladigan reaksiyani bajarish taqozo kiladi.

Tadqiqotchilar Tolmen, Xall, Spyonsor kabilar mazkur samarani maylning zaiflashuvi, organizm ehtiyojini qondirish, muvaffakiyat, qonikish rag`batlantirish deb baxolaydilar.

Bixeoviristlarning ikkinchi bir guruhining nuqtai nazaricha (Golmen, Gazri), o`rganish uchun moddiy jixatdan biologik aloqani mustaxkamlash xech bir zaruriyat emasdir. Tolmen, Gazri singari psixologlar bu urinda oldingi planga stimul va reaksiyaning o`zaro yondashishligi muammosini suradilar.

Ushbu ilmiy yo`nalishga xos bo`lgan olimlarning uchinchi bir guruhi (B. F. Skinner, G. Razran) yon beruvchanlik pozitsiyasida turadilar. Ularning fikriga kura, o`rganishning ikki xil toifasi mavjuddir: toifaning biri samara qonuniga asoslanadi, boshkasi esa yondoshlik qonunining negizida yuzaga keladi.

B. F. Skinner programallashtirilgan ta`limning asoschisi hisoblanadi. SHunga karamasdan xozirgi zamon bixeaviorizm ilmiy maktabning namoyondasi qontseptsiyasi negizini ham e. Torndayk ishlab chikgan tamoyillar tashkil kiladi.

ASSOTSIATIV REFLEKTOR NAZARIYASI

Mazkur qontseptsianing psixologik asosiy tafakkurning empirik nazariyasi hisoblanadi va assotsiatsiya bilish jarayoni asosiy elementi sifatida tan olinadi, bu ilmiy tushunchalarni shakllantirishning universal vositasi sanaladi. Nazariyaning taxminiga kura bir kancha o`zaro uxshash predmetlarni ko`zatish jarayoni o`quvchilarga sxematik ifodalangan elementlarni takqoslash asosida nazariy jixatdan xulosa chikarish imqonini beradi. Takqoslash, solishtirish operatsiyayon xar kanday mavxumlash (abstraktsiyalash) va umumlashtirishning zaruriy sharti tarikasida namoyon bo`ladi. Bu takdirda o`quvachilar hissiy emmotsional va yakqollik, qonkretlik negizidan muxim belgilarni nomuximdan ajratish imkoniyatiga ega bo`lishi zarur. SHuni aloxida ta`kidlab etish lozimki, turli tushunchalar va ta`riflarni muxim belgilarni o`zlashtirish mavxum tasavvur, empirik bilimlarnnng o`zginasi, xuddi shu bois o`quvchilar bir tushunchadan ta`rnfdan, qonuniyatdan boshkasiga o`tishni uddalay olmaydilar. Bunday mavxumlikni vujudga kelishi bilan jarayon yakunlaymaydi,tijalarni ob`ektiv ravishda kayd (registratsiya) kilish imqoniyatiga ega emas, ammo u yakqol hamdir. Dialektik mantikda voke yaqollik fikrning yuqoriga yo`nalishining boshlangich nuktasi sifatida tushuniladi, bunda muxim va nomuxim alomatlar, epik aloqalar va munosabatlar

sintezlashadi. Bu esa tushunchalar, ta'riflar xakikiy mohiyatini ochish imkonini beradi, shuning uchun ham ta'lim jarayoni shunday tashkil kilinishi kerakki, bunda o'quvchilar oldida vujudga keladigan muamoli vaziyatlar kaysidir ma'noda ilmiy tushunchalar ta'riflar, ijtimoiy tarixiy paydo bo'lishi jarayonining takrorlanishiga erdam bersin. Mazkur qontseptsiyada, aksincha, tushunchalar ta'riflar, o'quv faoliyati tarkibiga "Tayyor holda" kiritiladi, natijada ular tarixiy rivojlanishidan o'zilib qoladi. Murakab tushunchalar ta'riflarni vujudga kelish jarayoni va ularning ilk kurinishiga ta'siri o'rganilimaganligi uchun ularni o'zlashtirish jarayoniga asos bo'lib ta'rif va tayyor chizma xizmat kiladi.

Tadqiqotchilarning fikriga kura tushunchani o'zlashtirish bu ta'rifni ed olish, tayyor tasvirlari, alomatlari, modeli bilan solishtirish demakdir.

Bundan yakqol kurinib turibdiki, bu qontseptsiya ichida o'quvchilarda o'ziga xos shunday ustanovka shakllantiradiki, xar kanday muammoli vaziyatda tushuncha ta'riflarni muxim alomatlari o'zgaras, xolbuki shunday ekan, demak unga xar doim suyanish va muljal kilish mumkin. Ma'lumki, tabiiy matematik turkumdagi fanlarga ob'ekt gyonetik jixatdan kurilmaydi, shuning uchun ko'rgazmalilik yaratish jarayoniga tushunchalar manbai, aloqalar va munosabatlar orasidagi elementlarining xususiyatlari ochilmay qolaveradi. Boshlangich dastlabki xarakatlar, operatsiyalar mohiyati ham ochilmay qolishp yakqol ob'ekt dialektikasi vujudga kelishiga tuskinlik kiladi. Matematik tushunchalar mavjudligi faktik holda hissiy mushoxada darajasida o'rgatiladi, unnnng negizida so'z mantik rasmiy ta'rif etadi. SHunga uxshash bir kator ishlarga tayyor chizmalar roli va ularning variatsiyalari to'g'risida fikr yuritiladi, lekin ming afsuski, shakllarni tayyorlash usuli va chizmani yasash kursatilmaydi, o'quvchilar tafakkuri va tushunchalar shakllanishiga erdam beruvchi vositalar yuzasidan axborot bildirilmaydi. Unda chizmaning roli etarli darajada baxolanmaydi, shuningdek, uning rasmiy mantiyiy ta'rif, nutkiy ifodasp chizmaga asoslanishi tushirib qoldiriladi.

Predmetli amaliy faoliyat jarayonida narsaning mazmuni aniklanadi, nutkiy ifodalanishga karaganda chizmada ma'lumotlar, ko'prok aks etishi kayd kilinadi. SHuni aloxida ta'kidlash kerakki, chizmasiz, obrasiz va chizmadan tashkari turli topshiriklar, ta'riflar xukm surishi mumkin emas. SHunday kilib, assotsiativ reflektor qontseptsiyasi ichida bilishini hissiy va mavxum jazxalari munosabati adekvat tarzda karalmaydi.

Bu qontseptsiyada bir tomondan. fazoda chizmani variatsiyasi oldingi katorga suriladi, ikkinchi tomondan, bilimlar manbai sifatida uning funktsiyasi etarli darajada baxolanmaydi. Taxlil kilinaetgan ilmiy tushunchalar, ta'riflar xususiyatlari, shakl, obraz mohiyatidan kelib chikadi, shuning uchun, bizningcha o'quvchilarning ob'ektga tayanishlari, mavxum fikrlashda kiyinchiliklarni his etishni tasdiklashi notabiiyrok tuyuladi. Topshirikni echishdao'quvchilarning ob'ektiv to'zilishga intilishi so'z mavxum muloxaza yurita olmaydi degan ma'noni anglatmaydi. SHuni ta'kidlash lozimki, insonni xar kanday fikrlash faoliyatining hissiy va mavxum (abstrakt) munosabatiga taalluklidir, ushbu jabxalar (qomponyontlar) urtasidagi aloqaning yo'kligi tafakkur turlari shakllanmaganlikdan dalolat beradi.

Mazkur qontseptsiyada analiz va sintez munosabatiga aloxida e'tibor kilinadi, binobarin, bilimlarni egallash jarayonining turlicha darajalariga ham xuddi shunday karaladi. Mazkur qontseptsiya tadqiqotlarida ob'ekt analizining roliga aloxida e'tibor

kilinadi, analiz va sintez ularning munosabatlari rasmiy mantiqiy jixatdan olib karaladi.

Murakkab ob`ekt tarkibiga kiruvchi shakllar (tasvirlar) ni alohida chizish o`quvchilardan talab etiladi, ammo xar xususiyatli topshirik talablari hisobga olinmaydi. Ob`ekt empirik ko`rgazmalilik nuqtai nazaridan taxlil qilish hissiy shakldagi turlicha chizmalar va ularning majmuasi birbiriga boglik emasligini kursatadi. Ularning rolini ta`rif va topshiriklar qonteksti asosida aniklash mumkin, ma`lumki bunda alohida elementlarning o`zaro aloqasi namoyon bo`ladi. Ilmiy taxlil muayyan maksaddan kelib chikkan holda amalga oshiriladi, chunki bilish faoliyatiga bilimlar, kunikma va malakalar kiritiladi, uning negizida tushunchalar to`g`risida yangi bilimlar vujudga keltiriladi.

Mazkur qontseptsianing ko`pgina ma`lumotlarida bir kator psixik xususiyatlar funktsiyasi va roli ta`kidlanadi, jumladan, o`quvchanlik, barkarorlik, aklning tezligi, tafakkur egiluvchanligi, faollik, mustakillik, ixchamlilik, tejamqorlik hamda ularga karamakarshi sifatlar. Ularning individual xususiyatlariga asoslanib, fikriy tasdiklar moxiiyatining noadekvatlik vositasini ochish mumkin. O`quvchilarni fikrlash jarayoniga topshiriklarning turlituman ifodalanishi ta`sirini o`rganish maksadida psixologlar tomonidan tajribalar utkazilgan: o`quvchiga bitta topshirikni echish turlicha ifodada beriladi, bunda chizma va xarfiy ifoda o`z xolicha qoldiriladi; tyong yonli uchburchak urniga turli tomonlisi beriladi. Bunda dastavval savol paydo bo`ladi: topshirik shartida tyong yonlilik eslatilmasada "lekin tyong yonli uchburchak chizmasiga asoslanib topshirik echish mumkinmi? Shunday kilib, eksperimentator xususiy matematik tasdikni umumiy eyish imqoniyatiga ega bo`ladi. Predmetli amaliy faoliyatning maxsus shaklini tashkil qilish imqoniyati va uni vujudga keltiruvchi boshka faoliyat kurinishlari o`rganilmaydi hamda o`quvchilarda shakllantirilmaydi. Tafakkurning egiluvchanlik xususiyatiga ega bo`lmagan bolalar topshirik bajarish jarayonida asosan chizmani muljallaydi, ko`pincha sharoitning muxim tomonlari xaeladan kutariladi, chunki ularda abstraktsiya bilan obraz urtasida etarli darajada aloqa yo`kdir. So`z mantiqiy umumlashtirishning rivojlanishi to`g`risida ta`riflarni kurkurona esga tushirish, so`z orkali dalillashga asoslanib mualliflar muloxaza yuritadilar. Bizningcha, bunday vositalar negizida xech kachon nazariy tafakkurni shakllantirish mumkin emas.

Mantikiy tafakkur shakllanishiga olib boruvchi vositalar e`tiborga olinmasa, nazariy tafakkur to`g`risida so`z bo`lishi mumkinmi? Darxakikat, ka chonki o`quvchilar yakqollik (qonretlik) va mavxumlik (abstraktlik) usullari xarakat va ma`noni solishtirishni uddalay olsalar, u holda faoliyatni moddiy na moddiylashgan holda amalga oshira bilmaydilar, vaxolanki ularda o`quv faoliyatining zarur tajribalari shakllangan bo`lishi lozim. Chunki chizma ham tushunchalar ham o`quvchilarga tayyor holda berilganligi sababli rasmiy mantiqiy ta`riflarga va chizmaga asoslanib tushunchalarning muxim belgilarini ajratishga o`quvi etmaydi.

Mazkur qontseptsiyada bilimlarni o`zlashtirish jarayonida ilmiy tushunchalar paydo bo`lishi, ta`riflar dalillanishi, muammolar echilishi gyonesiziga e`tibor kilinmaydi, ularning o`ziga xos xususiyatlari tadkik etilmaydi. Shunga karamasdan, akliy xarakatlar bajarilishi izchilligiga asosiy maksaddan kelib chikilmasada, e`tibor berish ta`kidlanadi, ammo o`quvchilarning tushunchalar mazmuni, moxiiyati ichki aloqalar va munosabatlar muammosini echish imqoniyati cheklanganligicha qolaveradi. Shuni ta`kidlab o`tish urinliki, ko`rgazmalilikning an`anaviy tamoyilini bunday shakda

kullash ilmiynazariy tushunchalarni ma'naviy o'zlashtirish jarayonini qoniktirmaydi. Chunki ularning fikrlashi bilishnig okilona uslubiga asoslanib shakllantirilmaydi, bilimlarni egallash jarayoni analiz va sintez, solishtirish, umumlashtirish, mavxumlashtirish operatsiyalari negiziga kuruladi. Bizningcha, ushbu fikrlash operatsiyalarining barchasi birbiridan bikik holda olib karaladi, ularning o'zaro ta'sir, o'zaro yakinlashuv, o'zaro etishuvlar etishmaydi. Bu nazariyada rasmiy mantikiy usullar negizida akliy kunikmalar va malakalar shakllantiriladi, o'quvchini shakliy rivojlanish sari etaklaydi, ularning individual psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bizning nuktai nazarimizcha, bunday yondashuv asosida tub ma'nodagi mantikiy tafakkur shakllantirish mumkin emas, chunki predmetli amaliy faoliyat negizidagina yuksak bilish kursatkichlariga erish mumkin, xolos.

Shunday kilib, assotsiativ reflektor nazariyasida o'quv faoliyatining turlicha kurinishlari ijtimoiytarixiy va nazariy izchilikda namoyon bo'lish hisobga olinmaydi, natijada bilimlarni egallashning umumlashgan usullari imqoniyati ochilmay qoladi, sub'ekt faoliyatini taqomillashtirish, xarakterlar ierarxiyasi muammolari tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi, reproduktivlik "tayyor maxsullar"ga asoslanish ustivorlik kasb etadi.

Xolatni tajriba yo'li bilan eksperimental o'rganib, o'quvchida yangi akliy xalrakatni vujudga keltirish uchun, eng avvalo uni tashki xarakterat to'zilishi bilan tanishtirmok zarur, fakat ana shundagina ushbu xarakteratni bir davrning o'zida ekstriorizatsiyalashtirishni ta'minlash mumkin, degan xulosa keladi. Xarakteratni ekstriorizatsiyalashtirilgan shaklda, uning eyik tashki shaklda tavsiya kilinaetgan xarakterat shakllana boshlaydi. Dastlabki o'zlashtirishdan keyin, xarakteratni astasyokin o'zgarish jarayonining natijasida umumlashtirish vujudga keladi, uni amalga oshirish tarkiblarning kiskarishi va darajasining o'zgarishi bilan ajralib turadi, demak u ichki xarakteratga aylanib, bolaning diliga batamom jo bo'ladi.

G. I. Shukina mazkur yondashuvni baxolab, kuyidagilarni ta'kidlaydi: "shaxsni shakllantirishda o'zaro shartlanganlik, o'zaro birbiriga utib turishlik, ichki va tashki xarakteratlar birligi, interiorizatsiya va ekstriorizatsiya birligi muammosini xakikiy talkin kilish ta'lim jarayoning ham ob'ekti, ham sub'ekti bo'lmish o'quvchini urni va rolini okilona baxolashga zamin xozirlaydi, uni faol va mustakil faoliyatining ahamiyatliligining tushunishga etaklaydi, shuningdek, xar kaysi ta'lim oluvchi imqoniyatini hisobga oluvchi, shu faoliyatga yo'naltirilgan. uni uyushtiruvchi tarbiyaviy taxsirlar rolini to'g'ri baxolashga asos bo'la oldi" (SHukina G. I. Ta'limning funktsiyasi va bilish jarayoni. Tuplam: "O'quvchilarda bilishga kizikishlarini shakllantirishning pedagogik muammolari", L 1977. 9bet)

P. Ya. Gal'perin mazkur goyalarga o'zining akliy faoliyatini boskichmabochkich shakllantirish nazariyasini yaratdi. Bu qontseptsiyaga binoan maktab o'quvchilarida tushunchalar va tafakkurni shakllantirish ilmiy bilimlarni o'zlashtirishning (egallashning) tashkiliy jarayoni sifatida talkin kilinadi. tashki moddiylashgan xarakteratlarni ichki akliy xolatga astasyokin o'tishini bildiradi. Ushbu jarayonning eng muxim asosiy tushunchasi sifatida xarakterat ajratib kursatiladi. Mazkur qontseptsiyaga binoan ta'lim jarayoni aloxida o'ziga xos ravishda tashkil kilinishi nazarda tutiladi.

1. Tushunchalarni o'zlashtirishni normativ taxliliga asosan ilmiy tushunchalarning muxim xususiyatlarini faol esga tushiruvchi o'quvchining xarakteratlariga o'ziga xos

talablar kuyiladi.

2.Dastavval ajratiluvchi xarakatlar tashki moddiylashtirilgan shaklda tatbik kilinadi, keyinchalik o`quvchi ko`z ungida ob`ektlarning predmetli xususiyatlari turlicha kurinishda ochib beriladi, sung ularni o`zlashtirish amalga oshiriladi.

3.Mazkur davrda oldindan to`zilgan dastur buyicha xarakatlarni boskichmaboskich kayta kurilish yuzaga keladi, ularning xar kaysisida turt xil tavsif asosida kurinishi o`zgaradi.

4.Tushunchalarni o`zlashtirish jarayonining barcha boskichlarida moddiylashgan xarakat usullaridan uning akliy boskichiga o`tish ta`minlanadi. bunda nazorat kilish va o`zo`zini nazorat kilish uning zaruriy alomati sifatida ishtirok etadi.

5. O`quvchining muayyan topshiriqlarni echish xarakatining struktura sini (to`zilishi) uni muljallash asosi va ijro etish kismini kamrab oladi.chonki o`quvchilar yakqollik (qonretlik) va mavxumlik (abstraktlik) usullari xarakat va ma`noni solishtirishni uddalay olsalar, u holda faoliyatni moddiy na moddiylashgan holda amalga oshira bilmaydilar, vaxolanki ularda o`quv faoliyatining zarur tajribalari shakllangan bo`lishi lozim. Chunki chizma ham tushunchalar ham o`quvchilarga tayyor holda berilganligi sababli rasmiy mantikiy ta`riflarga va chizmaga asoslanib tushunchalarning muxim belgilarini ajratishga o`quvi etmaydi.

Mazkur qontseptsiyada bilimlarni o`zlashtirish jarayonida ilmiy tushunchalar paydo bo`lishi, ta`riflar dalillanishi, muammolar echilishi gyonesiziga e`tibor kilinmaydi, ularning o`ziga xos xususiyatlari tadmik etilmaydi. SHunga karamsdan, akliy xarakatlar bajarilishi izchilligiga asosiy maksaddan kelib chikilmasada, e`tibor berish ta`kidlanadi, ammo o`quvchilarning tushunchalar mazmuni, moxiyati ichki aloqalar va munosabatlar muammosini echish imqoniyati cheklanganligicha qolaveradi. Shuni ta`kidlab o`tish urinliki, ko`rgazmalilikning an`anaviy tamoyilini bunday shakda ko`llash ilmiynazariy tushunchalarni ma`naviy o`zlashtirish jarayonini qoniktirmaydi. Chunki ularning fikrlashi bilishnig okilona uslubiga asoslanib shakllantirilmaydi, bilimlarni egallash jarayoni analiz va sintez, solishtirish, umumlashtirish, mavxumlashtirish operatsiyalari negiziga kuriladi. Bizningcha, ushbu fikrlash operatsiyalarining barchasi birbiridan bikik holda olib karaladi, ularning o`zaro ta`sir, o`zaro yakinlashuv, o`zaro etishuvlar etishmaydi. Bu nazariyada rasmiy mantikiy usullar negizida akliy kunikmalar va malakalar shakllantiriladi, o`quvchini shakliiy rivojlanish sari etaklaydi, ularning individual psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bizning nuktai nazarimizcha, bunday yondashuv asosida tub ma`nodagi mantikiy tafakkur shakllantirish mumkin emas, chunki predmetli amaliy faoliyat negizidagina yuksak bilish kursatkichlariga erish mumkin, xolos.

Shunday kilib, assotsiativ reflektor nazariyasida o`quv faoliyatining turlicha kurinishlari ijtimoiytarixiy va nazariy izchilikda namoyon bo`lish hisobga olinmaydi, natijada bilimlarni egallashning umumlashgan usullari imqoniyati ochilmay qoladi, sub`ekt faoliyatini taqomillashtirish, xarakatlar ierarxiyasi muammolari tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi, reproduktivlik "tayyor maxsullar"ga asoslanish ustivorlik kasb etadi.

SOBIK SOVET PSIXOLOGIYASIDA TARAQQIYOTNING O`RGANILISHI. AKLIY FAOLIYATNI BOSKICHMABOSKICH SHAKLLANTIRISH

NAZARIYASI

Yirik sobik Sovet psixologlari S. Vigotskiy, A. N. Leont'evlarni ishlab chikkan qontseptsiyasiga binoan insonning ontogiyonezda tarakkiy etish jarayonida tashki faoliyat (xattixarakatlar) astasyokin ichki xattixarakatlarga, ya'ni akliy xarakatlarga aylanadi. Boshkacha so'z bilan aytganda, tashki alomatlar ichki alomatlariga o'tishi sodir bo'ladi. Tashki faoliyatning ichki faoliyatga o'tishi shuni bildiradiki, o'quvchi bu davrga jarayonining to'zilisini o'zlashtiradi, tashki bilimlardan kanday foydalanish qoidalarini egallaydi. A. N. Leon'tev, L. S. Vigotskiy goyasini rivojlantirib mazkur Xarakatning muljallash asosi yaxlit jarayonning boshkaruv kismining negizi sifatida tavsiflanib, muammoli vaziyat muxim ahamiyat kasb etgunga kadar predmet (jism) larning obraz (tasvir) lariga tayanib, u kiskara na antomatlasha boradi.

Ilmiy maktablarning taxliliga kura, tushunchalarni shakllantirish vositasi tarikasida mavjud ob'ektlarni faxmlash (paykash) xarakati gavdalanadi. Utkazilgan jamiki tajribalarda o'quvchilardan mazkur predmet (jismga) mansublikni aniklash talab kilingan, bunda muxim belgilar ayrim guruhga taallukli ekanligi, kuyilgan maksadni amalga oshirish uchun o'zlashtirilishi zarur ob'ektlarning shunday xususiyati tanlab olinganki, kaysiki, bu o'zo'zidan hissiy idrok kilishga muljallangan, ularning xaeti na faoliyatining xar xil vaziyatlari buyicha tekshirilgan va tushunilishi nisbatan osondir.

Bizning fikrimizcha o'zlashtiriluvchi ob'ektga ajratilgan muxim va nomuxim belgilar o'ziga xos mezon sifatida xizmat kiladi, okibat natijada amaliy tafakkur shakllanishiga olib keladi. "Burchak bissektritsiyasi" tushunchasini shakllantirishida ma'lumki, agarda nur urniga boshka vaziyatga "Kesma", "Radius", "Aylana diametri" tushunchalari uning vazifasini bajarsa, u holda ularning xech kaysisi bissektrisa funktsiyasini bajara olmaydi. Buning natijasida o'quvchilarga o'ziga xos ustanovka shakllanib, burchakning bissektritsiyasi albatta nur bo'lishi shart degan fikrni tugdiradi. O'quvchi burchakning bissektritsiyasini kidiruv jarayonida uning muxim belgilari izlash va ajratish bilan boglik omillar tajribalariga allakachon tasdiklangan. Tajribalarda o'quvchilar niqoblangan ob'ektlarga alomatlar mavjudaigi yoki yo'k ekanlngini belgilashga o'rgatiladi, bunda niqoblangan ob'ektlarni tashki belgilarni moddiylashtirish e'tibordan chetga qoldirilgani tufayli ularning tashki alomatlari xech kachon ob'ekt moxiyatini tavsiflay olmaydi. Xuddi shu boisdan predmet (jism) ni keltirib chikarish jarayonini hisobga olmasdan rasmiy mantikiy ta'rifga asoslangan akliy xarakatlarni shakllantirish xar kancha moddiylashtirishga karamay, yagonalik va umumiylikning o'zaro o'zkiy adokasi hamda munosabatini xech kachon gula aks ettira olmaydi.

Akliy xarakatlarni boskichmaboskni shakllantirish nazariyasida chizmalarni yasash gyoneziyasi belgitushuncha va belgikiymat munosabati muammosi chetda qolib ketgan, aslida esa tafakkurning barcha kurinishlarini tarkib topdirish predmetdan (jismdan) chizmaga va ulardan alomatga o'tishning mexanizmi hisoblanmish xarakatlar shakllangan bo'lishini talab etadi. Bunda chizma, grafik, (belgi) kabilar o'quvchilarning vosita kuroli sifatida karalib, ularga asoslanib fikrlash faoliyati oshishini nazarda tutmok lozim. Bizning fikrimizcha, mazkur xolat ob'ektiv borlikni inson tomonidan bilish vositalarinng rolini hisobga olmaslikni bildiradi, xolbuki ularning barchasi tushunchalarni paydo bo'lishining manbai sanalinib, o'quvchilarning bilish faoliyatida muxim ahamiyat kasb etadi. Tajriba jarayonida sinaluvchilar chizmasiz, xotiraga asoslanib masalani echishlari shart edi, bunda bugun dikkate'tibor chizmani yasash jarayoniga

karatilgan bo`lib, uning xarakat, tushuncha, bilim, kunikma va malaka shakllanishining vositasi bo`lib xizmat kilajagi kutiladi. Bundan tashkari, tajribalarda adekvat (to`g`ri), goxo noadekvat chizmalar xolatni tajriba yo`li bilan eksperimental o`rganib, o`quvchida yangi akliy xarakatni vujudga keltirish uchun, eng avvalo uni tashki xarakat to`zilishi bilan tanishtirmok zarur, fakat ana shundagina ushbu xarakatni bir davrning o`zida ekstriorizatsiyalashtirishni ta`minlash mumkin, degan xulosa keladi. Xarakatni ekstriorizatsiyalashtirilgan shaklda, uning eyik tashki shaklda tavsiya kilinaetgan xarakat shakllana boshlaydi. Dastlabki o`zlashtirishdan keyin, xarakatni astasyokin o`zgarish jarayonining natijasida umumlashtirish vujudga keladi, uni amalga oshirish tarkiblarning kiskarishi va darajasining o`zgarishi bilan ajralib turadi, demak u ichki xarakatga aylanib, bolaning diliga batamom jo bo`ladi.

G. I. Shukina mazkur yondashuvni baxolab, kuyidagilarni ta`kidlaydi: "shaxsni shakllantirishda o`zaro shartlanganlik, o`zaro birbiriga utib turishlik, ichki va tashki xarakatlar birligi, interiorizatsiya va ekstriorizatsiya birligi muammosini xakikiy talkin kilish ta`lim jarayoning ham ob`ekti, ham sub`ekti bo`lmish o`quvchini urni va rolini okilona baxolashga zamin xozirlaydi, uni faol va mustakil faoliyatining ahamiyatligining tushunishga etaklaydi, shuningdek, xar kaysi ta`lim oluvchi imqoniyatini hisobga oluvchi, shu faoliyatga yo`naltirilgan. uni uyushtiruvchi tarbiyaviy taxsirlar rolini to`g`ri baxolashga asos bo`la oldi" (Shukina G. I. Ta`limning funktsiyasi va bilish jarayoni. Tuplam: "O`quvchilarda bilishga kizikishlarini shakllantirishning pedagogik muammolari", L 1977. 9bet)

P. Ya. Gal`perin mazkur goyalarga o`zining akliy faoliyatini boskichmabochkich shakllantirish nazariyasini yaratdi. Bu qontseptsiyaga binoan maktab o`quvchilarida tushunchalar va tafakkurni shakllantirish ilmiy bilimlarni o`zlashtirishning (egallashning) tashkiliy jarayoni sifatida talkin kilinadi. tashki moddiylashgan xarakatlarni ichki akliy xolatga astasyokin o`tishini bildiradi. Ushbu jarayonning eng muxim asosiy tushunchasi sifatida xarakat ajratib kursatiladi. Mazkur qontseptsiyaga binoan ta`lim jarayoni aloxida o`ziga xos ravishda tashkil kilinishi nazarda tutiladi.

5.Tushunchalarni o`zlashtirishni normativ taxliliga asosan ilmiy tushunchalarning muxim xususiyatlarini faol esga tushiruvchi o`quvchining xarakatlariga o`ziga xos talablar kuyiladi.

6.Dastavval ajratiluvchi xarakatlar tashki moddiylashtirilgan shaklda tatbik kilinadi, keyinchalik o`quvchi ko`z ungida ob`ektlarning predmetli xususiyatlari turlicha kurinishda ochib beriladi, sung ularni o`zlashtirish amalga oshiriladi.

7.Mazkur davrda oldindan to`zilgan dastur buyicha xarakatlarni boskichmaboskich kayta kurilish yuzaga keladi, ularning xar kaysisida turt xil tavsif asosida kurinishi o`zgaradi.

8.Tushunchalarni o`zlashtirish jarayonining barcha boskichlarida moddiylashgan xarakat usullaridan uning akliy boskichiga o`tish ta`minlanadi. bunda nazorat kilish va o`zo`zini nazorat kilish uning zaruriy alomati sifatida ishtirok etadi.

5. O`quvchining muayyan topshiriklarni echish xarakatining struktura sini (to`zilishi) uni muljallash asosi va ijro etish kismini kamrab oladi.chonki o`quvchilar yakqollik (qonretlik) va mavxumlik (abstraktlik) usullari xarakat va ma`noni solishtirishni uddalay olsalar, u holda faoliyatni moddiy na moddiylashgan holda amalga oshira bilmaydilar, vaxolanki ularda o`quv faoliyatining zarur tajribalari

shakllangan bo'lishi lozim. Chunki chizma ham tushunchalar ham o'quvchilarga tayyor holda berilganligi sababli rasmiy mantiqiy ta'riflarga va chizmaga asoslanib tushunchalarning muxim belgilarini ajratishga o'quvi etmaydi.

Mazkur qontseptsiyada bilimlarni o'zlashtirish jarayonida ilmiy tushunchalar paydo bo'lishi, ta'riflar dalillanishi, muammolar echilishi gyonesiziga e'tibor kilinmaydi, ularning o'ziga xos xususiyatlari tadmik etilmaydi. Shunga karamsdan, akliy xarakatlar bajarilishi izchilligiga asosiy maksaddan kelib chiqilmasada, e'tibor berish ta'kidlanadi, ammo o'quvchilarning tushunchalar mazmuni, moxiyati ichki aloqalar va munosabatlar muammosini echish imqoniyati cheklanganligicha qolaveradi. Shuni ta'kidlab o'tish urinliki, ko'rgazmalilikning an'anaviy tamoyilini bunday shakda kullash ilmiynazariy tushunchalarni ma'naviy o'zlashtirish jarayonini qoniktirmaydi. Chunki ularning fikrlashi bilishnig okilona uslubiga asoslanib shakllantirilmaydi, bilimlarni egallash jarayoni analiz va sintez, solishtirish, umumlashtirish, mavxumlashtirish operatsiyalari negiziga kuriladi. Bizningcha, ushbu fikrlash operatsiyalarining barchasi birbiridan bikik holda olib karaladi, ularning o'zaro ta'sir, o'zaro yakinlashuv, o'zaro etishuvlar etishmaydi. Bu nazariyada rasmiy mantiqiy usullar negizida akliy kunikmalar va malakalar shakllantiriladi, o'quvchini shakliy rivojlanish sari etaklaydi, ularning individual psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bizning nuktai nazarimizcha, bunday yondashuv asosida tub ma'nodagi mantiqiy tafakkur shakllantirish mumkin emas, chunki predmetli amaliy faoliyat negizidagina yuksak bilish kursatkichlariga erish mumkin, xolos.

Shunday kilib, assotsiativ reflektor nazariyasida o'quv faoliyatining turlicha kurinishlari ijtimoiytarixiy va nazariy izchilikda namoyon bo'lish hisobga olinmaydi, natijada bilimlarni egallashning umumlashgan usullari imqoniyati ochilmay qoladi, sub'ekt faoliyatini taqomillashtirish, xarakatlar ierarxiyasi muammolari tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi, reproduktivlik "tayyor maxsullar"ga asoslanish ustivorlik kasb etadi.

**Buxoro Davlat universiteti «Ziyo Rizograf» ishlab
chiqarish korxonasida chop etildi. Buyurtma №157__
Adadi 60 nusxa. Buxoro shahri M.Iqbol ko'chasi, 11-uy**